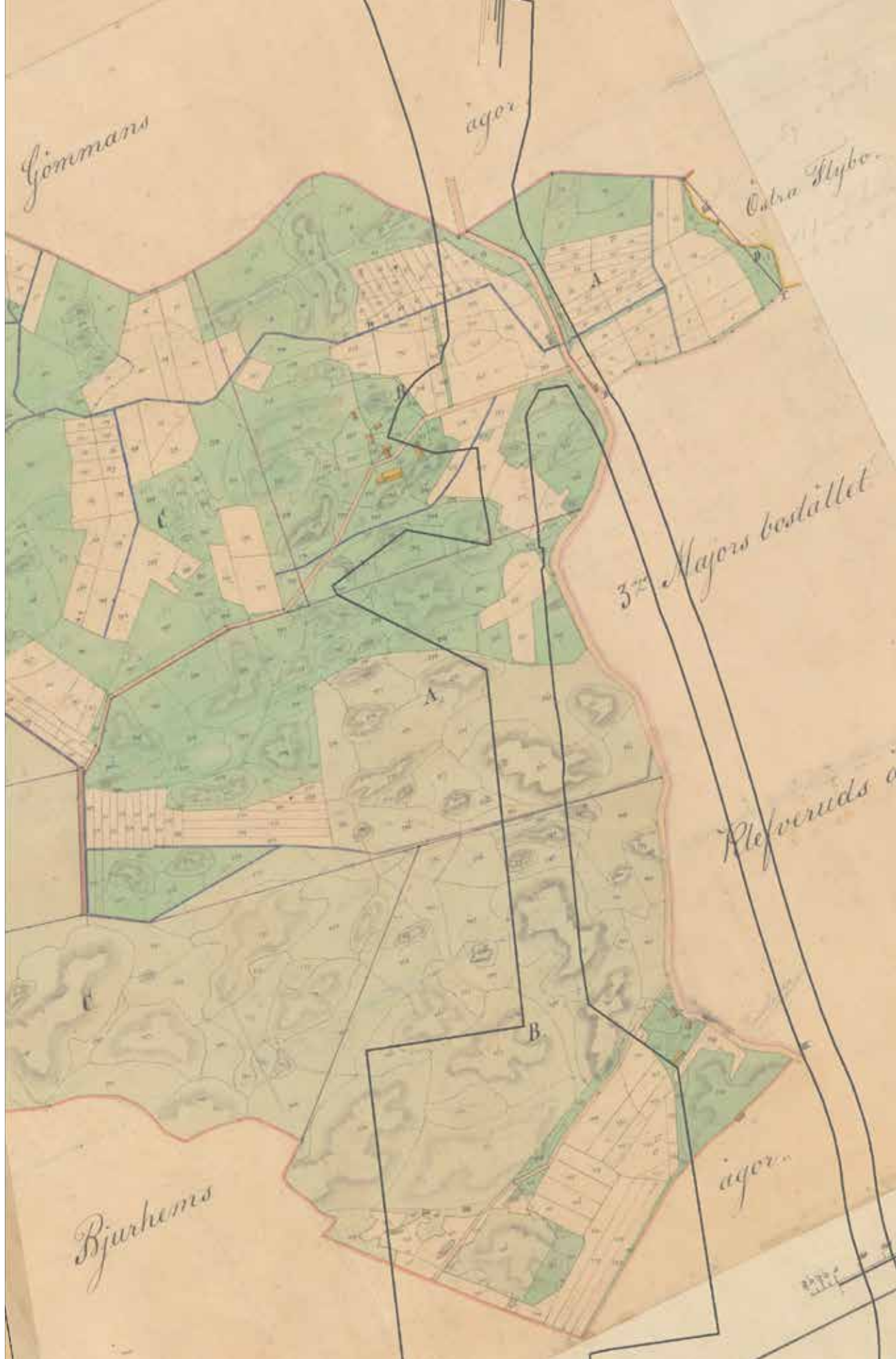

Väg E45 Vänersborg-Frändefors, Västra Götalands län

Arkeologisk utredning steg 1

Stensättningar från metalltid och bebyggelse- och odlingslämningar från historisk tid

Stig Swedberg, Oscar Jacobsson, Annika Östlund

Kulturlandskapet rapporter 2017:10

**Väg E45 Vänersborg-Frändefors,
Västra Götalands län
Arkeologisk utredning steg 1
Stensättningar från metalltid och bebyggelse-
och odlingslämningar från historisk tid**

Stig Swedberg, Oscar Jacobsson, Annika Östlund

Kulturlandskapet

Administrativa uppgifter

Fastighet: Djupedalen 2:1 m fl, Frändefors socken, Vänersborg kommun, Västra Götalands län

Länsstyrelsebeslut dnr: 431-16705-2017

Uppdragsgivare: Trafikverket

Fältarbetstid: 2017-10-10 - 2017-10-19

Projektnummer: 1719-1

Projektansvarig: Stig Swedberg

Fältansvarig: Stig Swedberg

Övrig personal: Andreas Toreld och Oscar Jacobsson

För personalens meriter hänvisas till Kulturlandskapets hemsida.

Utredningsområdets storlek: Cirka 909 ha

Belägenhet i SWEREF 99 TM: Norr 6480200 m, Öst 341300 m

Höjd över havet: 60-84 meter

Arkiv: Kulturlandskapet

Dokumentationsmaterial: Mätfiler och beskrivningar, fotografier i RAW och jpg, fotolista i odt-format.

Digitalt dokumentationsmaterial förvaltas av Kulturlandskapet.

Fynd: Har ej omhändertagits.

Väg E45 Vänersborg-Frändefors, Västra Götalands län**Stensättningar från metalltid och bebyggelse- och odlingslämningar från historisk tid**

Kulturlandskapet rapporter 2017:10

© Kulturlandskapet 2017

Författare: Stig Swedberg, Oscar Jacobsson, Annika Östlund

Foton: Där fotograf ej anges är bilder tagna av fältpersonalen.

Omslagsbild framsida: Karta från laga skifte inom fastigheten Mossen, år 1867. Över kartan är inventeringsområdet inlagt. I norr är Mossens ursprungliga gårdsläge beläget precis väster om inventeringsområdet. I den södra delen ligger torpet Kuseliden precis öster om inventeringsområdet. Inom inventeringsområdet, i sydväst, ligger torpet Nyahemmet. Källa Lantmäteriet.

Bild baksida: Skatebron. Foto mot sydost.

Orienteringskarta: Framställd av Kulturlandskapet med data från Map Maker, FMIS samt Länsstyrelsen i Västra Götaland.

Topografisk grundkarta samt fastighetskarta: Topografisk bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO. Fastighetskarta © Lantmäteriet.

Övriga kartor och situationsplaner: Framställda av Kulturlandskapet.

Tryck: Nordbloms Trycksaker AB, Hamburgsund

Sökord: Stensättning, skafthålsyxa, hållristning, lägenhetsbebyggelse, röjningsröse

Kulturlandskapet

Ekelidsvägen 5

457 40 FJÄLLBACKA

www.kulturland.se

kontakt@kulturland.se

Innehåll

Sammanfattning	5	Inventering	13
		Besiktning	17
Inledning		Fynd	19
Bakgrund och syfte	7	Schakt, anläggningar och analysresultat	19
Utredningsområdet	7		
<i>Delområden</i>	7	Antikvarisk bedömning	
Fornlämningar	7	Kultur- och fornlämningar inom	
<i>Bebyggelse</i>	7	inventeringsområdet	21
<i>Kartmaterial</i>	8	Kulturmiljövärden inom	
Tidigare undersökningar	8	utredningsområdet	21
Metod	8	Troliga lägen för fornlämningar	
<i>Kultur- och naturgeografisk analys</i>	8	som ej är synliga ovan mark	23
Inventering	8	Förslag på ytterligare åtgärder	
<i>Besiktning</i>	10	inför kommande skede	23
<i>Dokumentation</i>	10		
		Källor	27
Resultat		Bilagor	
Kultur- och naturgeografisk analys	11	1 Geografisk analys	29
<i>Naturgeografiska förhållanden</i>	11	2 Nyupptäckta lämningar	47
<i>Utredningsområdets historiska geografi</i>	11	3 Besiktigade lämningar	48
<i>Historiska bebyggelseenheter och</i>		4 Troliga lägen för fornlämningar ej	
<i>fornlämningsindikationer inom</i>		synliga ovan mark	49
<i>utredningsområdet</i>	12		

Djupedalen 2:1 m fl, Frändefors socken, Vänersborg kommun, Västra Götalands län

Arkeologisk utredning steg 1

Stensättningar från metalltid och bebyggelse- och odlingslämningar från historisk tid

Sammanfattning

Kulturlandskapet har på grund av planerad ombyggnad av väg E45 mellan Vänersborg och Frändefors fått i uppdrag av länsstyrelsen att för Trafikverkets räkning utföra en arkeologisk utredning steg 1 längs aktuell sträcka.

Syftet med utredningen var att medelst arkivstudier och inventering identifiera okända fornlämningar ovan mark, troliga lägen för fornlämningar ej synliga ovan mark, samt om möjligt fastslå antikvarisk status för lämningarna RAÄ Frändefors 76:2, 501:4, 502:1, 552:1 och 579:1 (samtliga med antikvarisk status övrig kulturhistorisk lämning), samt för en lämning registrerad inom Skog och historia.

Utredningsområdet utgörs av ett mosaikartat landskap av omväxlande åkermark och skog, och är relativt flackt men innehåller mindre bergspartier. Utredningsområdet består dels av ett större område (cirka 909 ha) som skulle utredas byråmässigt, dels av ett mindre område (cirka 106 ha) vilket skulle fältinventeras.

Utredningsområdets landskapshistoria har analyserats med hjälp av kultur- och naturgeografisk metodik. För att avgränsa ytor som varit lämpliga för bosättning gjordes en våthetsanalys. Inventeringsområdet har inventerats i syfte att identifiera eventuella kulturhistoriska lämningar, fornlämningar och miljöer. Möjliga/troliga lägen för fornlämningar som ej är synliga ovan mark har identifierats. Det gjordes också en särskilt riktad inventering efter hållristningar.

Den geografiska analysen visar att utredningsområdet troligen kan bedömas som ett randområde under större delen av förhistorisk och historisk tid. Förekomst av stensättningar och fynd av skafthålsyxor visar att området varit bebott, men frånvaron av gravfält och äldre

ortnamnsindikationer tyder på att bosättningen fluktuerat.

Vid inventeringen framkom tio lämningar. Dessa utgörs av två fornlämningar i form av en stensättning och en lägenhetsbebyggelse. I anslutning till lägenhetsbebyggelsen framkom fem röjningsrösen vilka tillsammans utgör ett bevakningsobjekt. Ett röjningsröse, en hägnad och en historisk husgrund är bedömda som övriga kulturhistoriska lämningar.

Som en följd av besiktningen har två eventuella stensättningar (Frändefors 501:4 och 502:1) uppgraderats till fornlämningar, en fornlämningsliknande bildning (Frändefors 579:1) har uppgraderats till fornlämningsliknande lämning (skålgropar) men bedöms fortsatt som övrig kulturhistorisk lämning, och en eventuell hållkista (Frändefors 76:2) bedöms som fornlämningsliknande bildning / ej kulturhistorisk lämning. Lägenhetsbebyggelsen (Frändefors 552:1) kvarstår som övrig kulturhistorisk lämning. Ytan för den husgrund och fossila åker som registrerats inom Skog och historia (id 1042348) utgörs i dag av exploaterad och planerad mark, och har rapporterats till FMIS som lägenhetsbebyggelse / uppgift om.

Utredningen har identifierat åtta ytor där åtgärder föreslås vid en utredning steg 2. Därutöver finns inom inventeringsområdet fornlämningar som bör bli föremål för förundersökning i ett eventuellt senare skede.

Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap i Kulturmiljölagen (KML) och genom miljöbalkens generella hänsynsregler, där stor vikt läggs vid hänsyn till kulturlämningar och kulturmiljöer. Ansökan om ingrepp i lämningar lämnas till länsstyrelsen.

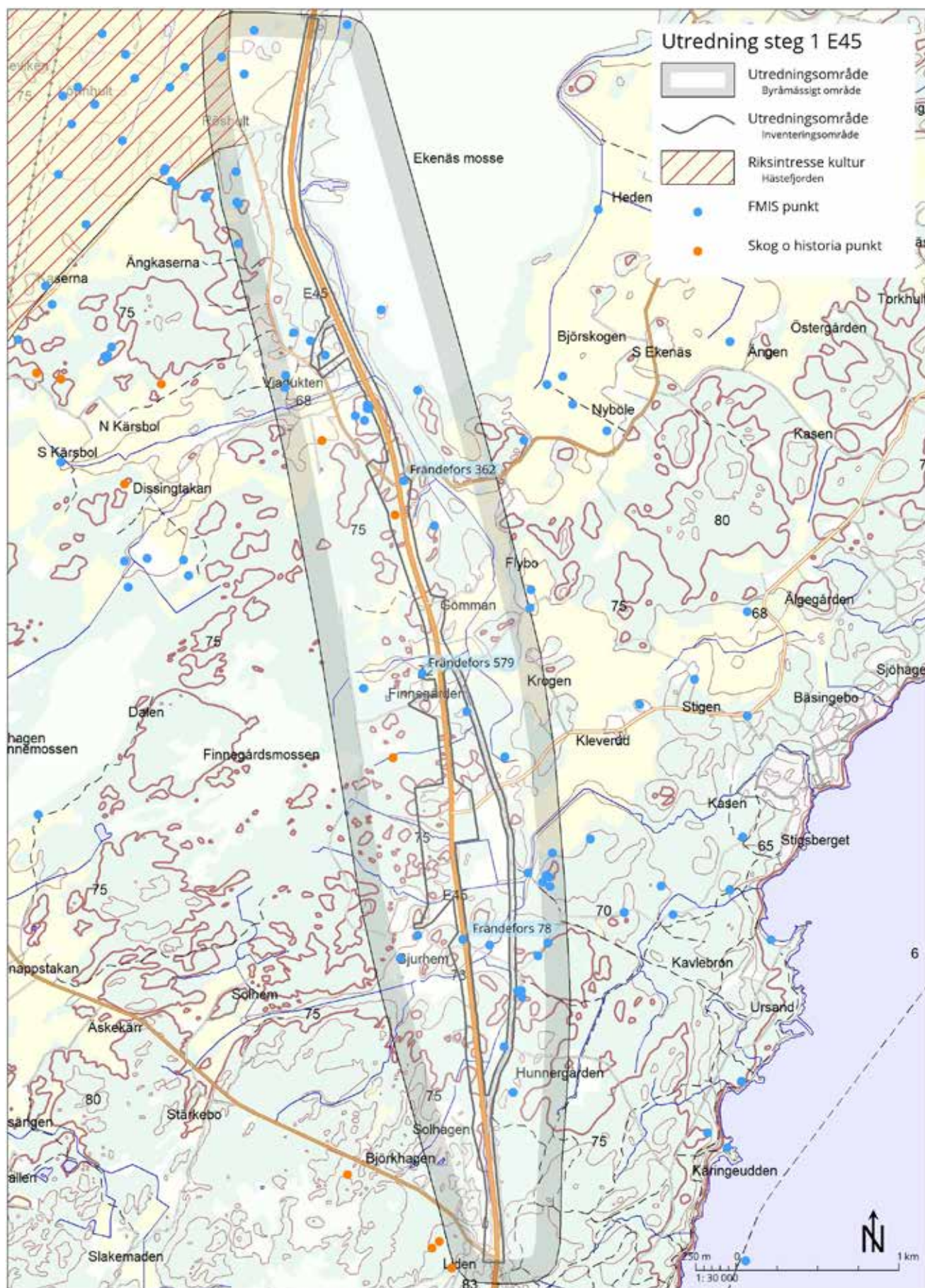

Illustration 1. Översikt av utredningsområde och inventeringsområde. De tre kända lämningarna inom inventeringsområdet har markerats med RAÄ-nummer. De utgörs från norr till söder av en fyndplats för en skafthälsyx, en hållristning i löst block samt en milsten. Bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO.

Inledning

Bakgrund och syfte

Trafikverket avser att bygga om väg E45 mellan Vänersborg och Frändefors till mötesfri landsväg med mitträcke. Vägplanen omfattar utbyggnad till mötesseparerad 2+1-väg längs en sträcka av cirka 7,5 km. Kulturlandskapet har därför fått i uppdrag av länsstyrelsen att utföra en arkeologisk utredning steg 1 längs aktuell sträcka.

Syftet med utredningen var att medelst arkivstudier och inventering identifiera okända fornlämningar ovan mark samt troliga lägen för fornlämningar ej synliga ovan mark. Om möjligt skulle utredningen även fastslå antikvarisk status för lämningarna RAÄ Frändefors 76:2 (en eventuell hällkista), 501:4 (en osäker stensättning), 502:1 (stensättning eller röjningsröse), 552:1 (torplämning) samt 579:1 (skålgropsliknande bildningar), samtliga före utredningen klassade som övriga kulturhistoriska lämningar. Det samma gäller för de lämningar belägna inom inventeringsområdet som registrerats inom ramen för Skog och historia-projektet.

Nyupptäckta lämningar bedöms avseende antikvarisk status och bevarandevärde. För lämningar som kan ha tillkommit i anslutning till tidsgränsen 1850 beskrivs vad som utgör grund för antagandet om tid för tillkomst. För nyupptäckta lämningar, nybedömda lämningar och troliga lägen för fornlämningar presenteras förslag till eventuella fortsatta åtgärder, med motivering.

Frågeställningar:

- Finns okända fornlämningar inom inventeringsområdet?
- Finns troliga lägen inom inventeringsområdet för fornlämningar som ej är synliga ovan mark?
- Vilka kända kultur- och fornlämningar finns inom inventeringsområdet?
- Vilken antikvarisk status har dessa lämningar?
- Vilka kulturmiljövärden finns inom utredningsområdet?
- Vilka vidare arkeologiska åtgärder föreslås inför kommande skede?

Utredningsområdet

Utredningsområdet utgörs av ett mosaikartat landskap av omväxlande åkermark och skog, *illustration 1*. Området är relativt flackt men innehåller mindre bergspartier. Området omfattar även delar av Ekenäs mosse.

Delområden

Utredningsområdet består dels av ett större område som skulle utredas byråmässigt. Detta område uppgår till cirka 909 ha och benämns fortsättningsvis utredningsområdet. Dels av ett mindre område, istort motsvarande vägkorridor med kringtytor, vilken skulle fältinventeras. Ytan för fältinventering uppgår till cirka 106 ha och benämns fortsättningsvis inventeringsområdet.

Fornlämningar

Fornlämningarna inom *utredningsområdet* utgörs av gravar främst i form av runda stensättningar; fyndplatser för främst skafthålsyxor men även andra typer av yxor i flinta och bergart samt enstaka fynd av flinta; odlingslämningar i form av röjningsrösen och välvda åkrar; väghållningsstenar och en milstolpe; torplämningar i form av husgrunder; samt fångstgropar. Vidare finns en stenbro samt platsen för en nerplockad gård. Av dessa finns fyndplatsen RAÄ 362:1, skålgropsstenen 579:1 samt milstolpen 78:1 inom inventeringsområdet.

Norra delen av utredningsområdet berör *Riksintresse för kulturmiljö Hästefforden [P 21]*. Kulturmiljön utgörs av ett stort antal stenåldersboplatser från äldre och yngre stenålder. Det nu aktuella området, med ett flera lösfunna skafthålsyxor, kan troligen ses som en förlängning av denna miljö. Se även Rex Svensson 1988.

Inom utredningsområdet finns även ett antal lämningar registrerade i *Skog och historia*. Det rör sig om fyra lägenhetsbebyggelser/husgrunder. Två av dessa befinner sig inom eller i mycket nära anslutning till inventeringsområdet.

Bebyggelse

Inom inventeringsområdet finns Dissingtakens såg (Vänersborg Dissingtakan 1:32) upptagen i bebyggelseregistret och som agrar småindustri.

Kartmaterial

Det historiska kartmaterialet från utredningsområdet är något begränsat, och akter som beskriver förhållanden innan 1700-talets och 1800-talets skiftesreformer saknas nästan helt. Storskifte- och laga skiftesmaterial finns däremot för större delen av området. Det är endast hemmanet Bjurhem samt ett torp tillhörande Röshult som saknar detaljerade historiska kartor, och som endast finns beskrivna i den häradsekonomiska kartan från 1890-91. Förutsättningarna för ingående kartstudier varierar därmed över området, men kan ändå underlätta bedömningen av påträffade lämningars tillkomstperioder. Kartmaterialets kvalitet tillåter ingen ingående retrogressiv analys av bebyggelseenheternas äldre förhållanden. Konzeptakternas beskrivningar tillåter däremot en grundläggande analys av ägo- och naturnamn.

De olika historiska bebyggelseenheter som vars ägor återfinns helt eller delvis inom utredningsområdet är från norr till söder: Röshult, Norra Kärsbol, Dissingtakan, Västra Flyebo, Östra Flyebo, Gömman, Mossen, Kleverud, Bjurhem och Grönvik. Alla dessa gårdar utgörs av tidigare ensamgårdar som blivit föremål för hemmansklyvning.

Tidigare undersökningar

Inga tidigare arkeologiska undersökningar inom utredningsområdet har kommit till vår kännedom.

Metod

Kultur- och naturgeografisk analys

Utredningsområdets landskapshistoria har analyserats med hjälp av kultur- och naturgeografisk metodik, med särskilt fokus på att identifiera lokaler som potentiellt kan rymma tidigare okända lämningar. Analysen har särskilt noterat bebyggelseindikerande namn i kartmaterialet, fornlämningsindikationer samt markanvändningsförändringar. Ägo- och förändringar mellan och inom bebyggelseenheter och ägoförhållanden har studerats med fokus på utmarksområden där gränsmärken

kan förväntas. Markanvändning och bebyggelse för hela området mellan 1700-talets slut och 1800-talets början har digitaliserats och visualiserats i en samlad kartbild. Den producerade geodatan finns tillgänglig för uppdragsgivaren för användning i framtida insatser i området.

För att avgränsa ytor som varit lämpliga för bosättning i detta lerdominerade landskap gjordes en våthetsanalys för att bättre utröna områdets hydrologisk-topografiska förhållanden. Själva analysen genomfördes i SAGA-GIS enligt en metodik framtagen av Böhner m fl¹. Det visade sig dock relativt snart att järnvägen och nuvarande E45:an som löper genom hela utredningsområdet påverkade analysens resultat i alltför hög utsträckning. En modifierad terrängmodell togs därför fram för att bättre spegla ett äldre förhållande (se *figur 1 i Bilaga 1*). Eftersom våthetsanalysen bygger på en terrängmodell av landskapets yta ger den en dålig bild av torvmossarnas utbredning i området. Ekenäs mosse är till exempel en välvd högmosse, vilket analysen behandlar som en hård yta. Däremot ger analysen en bra bild av topografins inverkan på landskapets hydrologi samt en fingervisning om var vatten tenderar att ansamlas vid nederbörd.

En GIS-studie av områdets hydrologi och jordartsgeologi har inlemmats i analysen för att bedöma naturlandskapets förutsättningar för användning och bosättning i det förflutna, se *figur 2 i Bilaga 1*. Till detta har också en strandnivåanalys fogats. Denna baseras på strandlinjekurvan för Hunneberg. Vid beräkningar av forntida strandlinjenivåer på detaljerad lokal nivå är det bättre att utgå från empiriskt belagda strandkurvor istället för att vända sig till SGU:s strandlinjekartor. SGU:s strandlinjekartor är baserade på en matematisk modell som använder sig av en kombination av 79 empiriska strandlinjekurvor och analyser av sjötippning samt nuvarande landhöjning i inlandet. Som modell gör den därmed vissa antaganden samt matematiska beräkningar som ibland kan skilja sig något från de empiriska strandlinjekurvorna. I de fall det finns lokala eller närliggande strandlinjekurvor

¹ Böhner m fl. 2002

Illustration 2. Andreas i färd med att frilägga hållar för att söka efter ristningar. Hållarna på bilden finns inom ett av de områden som bedömts som ett lämpliga att utreda vidare i steg 2 (område 4). Delar av hållarna ligger under relativt tjocka jordlager varför det krävs maskin för att ta fram dem. Foto mot öster.

är dessa därför en bättre utgångspunkt.²

Den geografiska analysen har till stora delar genomförts innan fältarbetet för att underlätta bedömningar av lämningar och landskap i fält. När fältinventeringen genomförts utvärderades resultaten mot förarbetet och utmynnade i en slutgiltig analys.

Inventering

Inventeringsområdet har inventerats i syfte att identifiera eventuella kulturhistoriska lämningar, fornlämningar och miljöer. Möjliga/troliga lägen för fornlämningar som ej är synliga ovan mark har identifierats. Inga odlingsytor var vid inventeringstillfället nyplöjda varför en ytinventering av sådana ytor inte har företagits.

Det gjordes en särskilt riktad inventering efter hållristningar. Små impediment med uppstickande hållar i åkermark undersöktes särskilt då de brukar vara lämpliga lägen för skålgropsförekomster, *illustration 2*. Hållarna avsopades med sopborste. Lämpliga hållar som är övertorvade har redovisats tillsammans med de områden som förslås undersökas närmare vid utredning steg 2.

Besiktning

I uppdraget ingick att fastslå antikvarisk status för lämningarna RAÅ Frändefors 76:2, 501:4, 502:1, 552:1, 579:1. De lämningar som registrerats genom projektet Skog och historia, med id nummer 1042348, men inte införts i FMIS, har också besiktigats och bedömts i samband med utredningen.

Dokumentation

Tidigare ej kända samt besiktigade kulturhistoriska lämningar, fornlämningar och miljöer har mätts in med RTK-GPS, beskrivits och fotograferats.

² Pässe & Andersson 2005

Resultat

Nedan beskrivs resultaten av de olika arbetsmomenten var för sig.

Kultur- och naturgeografisk analys

Den geografiska analysen ligger i sin helhet som *Bilaga 1*. Nedan följer en sammanfattning av resultaten.

Naturgeografiska förhållanden

Utredningsområdet ingår i de sydliga delarna av Dalbosläätten, en större sammanhängande slättmark som i nutidens landskap till stora delar präglas av fullåkersbygd, och som var helt täckt av vatten under den senaste istiden. Landskapet består av lerslätter som endast delvis avbryts av flacka bergsimpediment och skogsmark. Det aktuella området ligger på gränsen mot den skogsmark som avgränsar Dalbosläätten från Vänersborg. Jordarterna domineras av postglacial lera, men även en betydande del torvmarker. Endast ett fåtal mycket begränsade ytor utgörs av postglacial sand, sandig morän eller isälvs sediment.

Jordartsförhållandena spelar i sammanhanget en ganska stor roll, då lerslätterna till följd av lerans kompakta och ogenomsläppliga karaktär har varit olämpliga för uppodling i förhistorisk tid. Istället har dessa ytor troligen till stora delar brukats till betesmarker, medan åkrarna begränsats till mindre ytor med mer grovkorninga jordar av sand, morän eller älvsediment. Det kan även tänkas att högre belägna lerpartier (särskilt i sluttningar mot bergskanter) kunnat brukas till viss del. Detta gäller även delvis den permanenta bosättningen, vilket gör att tydliga spår efter förhistorisk boplotsaktivitet främst kan förväntas i anslutning till dylika lokaler. Först när plogen infördes i Västsverige på 1000-1200-talet möjliggjordes en bearbetning av tyngre jordar, även om åkerarealerna av allt att döma ännu kring 1700-talets början var begränsade.¹

Våthetsanalysen visar vid en jämförelse med den historiska landskapsbilden (se *figur 2 i Bilaga 1*) att åkermarken och bebyggelsen kring sekelskiftet 1800 var tydligt anpassade efter de

hydrologiska förhållandena. Åkermarken under den här tiden låg koncentrerad till ytor av ringa våthetsgrad, medan våtare partier i huvudsak brukades till ängsmark. Bebyggelsen från denna tid tenderar att ligga uppdragen mot bergskanter eller impediment i höjdparter. Det finns ingen anledning att tro att förhållandena för markbruk och bosättning i området i stort varit annorlunda i äldre tid, varför det är möjligt att *bebyggelsen* till viss del fixerats redan tidigt vid fasta positioner i landskapet. *Markbruket* har troligen haft en mer dynamisk karaktär, där framförallt åker- och ängsmarker skiftat i omfattning genom århundradena. Våthetsförhållandena kan dock ge en viss klarhet i vilka ytor som varit möjliga att bruka i äldre tid, och det är troligt att spår efter mer permanent aktivitet kan härledas till torrare ytor i landskapet.

Strandlinjeförskjutningen efter senaste istiden är något oklar. Enligt en strandlinjekurva framtagen för Hunneberg ² cirka 1,5 mil från utredningsområdet ska utredningsområdets högsta höjd (på 84 meter) ha stigit ovan vattenytan någon gång mellan 10.200-10.100 BP, det vill säga under tidig jägarstenålder. De efterföljande 300 åren går förändringen mycket fort då landet höjs cirka 6 cm varje år. Kring 9.800 BP är bara enstaka mycket begränsade delar av utredningsområdet fortfarande under vattenytan och vid 9.700 BP har vattnet dragit sig tillbaka helt (se *figur 3 i Bilaga 1*).

Ekenäs mosse utgör en så kallad högmosse och är den största av ett stort antal torvmossor i området. Denna mosse har sannolikt bildats ur en forntida sjö. Sjöns exakta utbredning bör ungefärligt motsvara dagens mosse, men mossens bildning och ursprung är dåligt känt.

Utredningsområdets historiska geografi

Genom en studie av fornlämningsbilden och ortnamnen i ett vidare perspektiv framstår det aktuella området som relativt sent koloniserat (se *figur 4 i Bilaga 1*). Fornlämningsbilden ger intryck av att området blivit mer varaktigt bosatt först under bronsålder/järnålder. Troligen har området då ingått i en form av marginalbygd.

¹ Tex Lantmäteriet 1722a, Lantmäteriet 1722b

² Björck & Digerfelt 1982

Samma bild återges vid en grov analys av ortnamnsefterleden, där äldre bebyggelsenamn i huvudsak förekommer i anslutning till mer extensiva nutida odlingslandskap. Enheterna med äldre ortnamnskaraktär har troligen sitt ursprung åtminstone i järnålder, och enheter med yngre namn har troligen expanderat utifrån en äldre centralare bygd. I denna kontext har troligen större delen av utredningsområdet koloniserats under medeltid och framåt. Stensättningarna i området talar dock för att här även finns rester efter äldre bosättning, vilket även hållristningarna samt ett flertal fynd av neolitiska skafthålsyxor talar för. Det är dock tveksamt om denna äldre bosättning varit mer än kortvarig, då avsaknaden av gravfält och äldre ortnamn talar emot någon kontinuitet åtminstone in i historisk tid. Troligen har området istället varit utsatt för en viss bosättningsdynamik i det förflutna. Exempelvis kan det tänkas att den folkvandringstida ödeläggelseperioden delvis utgjort en brytning mellan den äldre förhistoriska bosättningen och den kolonisation som äger rum i historisk tid. Detta gäller även in i medeltid där det finns flera spår efter ödeläggelse på Dalboslätten i samband med den senmedeltida krisen.³ En betydande nykolonisation har skett i utredningsområdet i tidigmodern tid, där sex av tio gårdar har tillkommit i jordeböcker mellan 1557-1627.⁴

Dalboslätterns bebyggelse präglades i historisk tid av ensamgårdar med endast enstaka småbyar.⁵ Odlingssystemen dominerades av tvåsåde, men en viss dynamik har funnits på Dalboslätten där några socknar även har en del gårdar som bedrev odling i ensåde, tresåde eller femsåde och uppåt.⁶ Åkerarealerna var begränsade även under 1700-talet, men genomgick en kraftig förändring under 1800-talets lopp. Till följd av ett framförallt engelskt behov av hästfoder blev Dalsland och Dalboslätten inlämnade i en västsvensk export av havre under början av 1800-talet. Detta ledde till en intensiv nyod-

ling av i princip all odlingsbar mark, vilket efter 1800-talets mitt så småningom ledde till en kraftig försämring för boskapsskötseln i området. Därmed kom jordbruket att omorganiseras från ett tidigare boskapsdominerat system till ett åkerbaserat. Efter 1870 inträdde en kris i havreexporten. Som en effekt av detta lades stora jordbruksarealer igen. Först kring 1890 hade en majoritet av Dalslands gårdar anammat det nyare växelbruket och ett mer rationellt jordbruk började prägla landskapet, med ett återvunnet intresse för boskapsskötsel. Med växelbrukets införande krävdes ånyo uppodling av marker.⁷ Havrekrisens effekter på landskapet syns i utredningsområdet än idag. Det fossila åkerområdet RAÅ Frändefors 69:2 med sina välvda åkerte-gar utgör typiska spår efter 1800-talets övergivna havreåkrar.

Historiska bebyggelseenheter och fornlämnings-indikationer inom utredningsområdet

Till följd av den skiftande tillgången till kartmaterial från 1700-talet och tidigare över utredningsområdet skiftar bilden av det historiska landskap som framträder vid en översiktlig analys.

En stor del av den sydöstra delen av utredningsområdet hörde till Vänersborgs stad åtminstone sedan slutet av 1600-talet. En karta från 1699 innehåller två element som kan vara för intresse av utredningen.⁸ En text på kartan som lyder "här har Húnegården varit belägen" tyder på att här har funnits en gård som vid kartans tillkomst låg öde. På geografiska kartor över Dalsland från 1600-talets mitt finns Hunnegården markerat på samma position som i den senare stadskartan, *illustration 3*.⁹ Under mitten av 1800-talet upptog hemmanet Grönvik ytan där ödegården en gång ska ha legat och det är möjligt att återupptagningen av marken ut-raderat spåren av äldre verksamhet på platsen.¹⁰ Hunnegården tycks från början ha varit en av-söndring från ett mer ursprungligt skattetorp

3 Mascher 2005: 185

4 Ortnamnen i Älvsborgs Län 1910

5 Mascher 2005:185

6 Hallberg 2013: 75

7 Mascher 2005: 127-30

8 Lantmäteriet 1699

9 Lantmäteriet 1600-tal, Lantmäteriet 1658

10 Lantmäteriet 1856

Illustration 3. Utsnitt ut Häredekonomiska karta med utrednings- och inventeringsområde redovisat. Kartan visar Bjurhem, Ödehagen, Skatebron och Hunnegården. Lämningarna vid Ödehagen inventerades och studerades vidare i samband med rapportarbetet. Vid Skatebron finns en koncentration av lämningar från förhistorisk såväl som historisk tid, detta område ingår dock inte i inventeringsområdet. Nordväst om Skatebron, i anslutning till inventeringsområdet, finns en funktionsbyggnad markerad på kartan. Området är en del av en yta som föreslås utredas vidare i steg 2 (område 2). Källa Lantmäteriet.

Grönvik som upptas i jordeboken 1597.

Kartan nämner också "Skatebron" som namn på den bro som korsar bäcken där namnet Skatebron är markerat på dagens fastighetskarta. En ödegård vid namn "Skatan" nämns i ett medeltida köpebrev från 1498, där denna gård tydligen ska ha legat i Frändefors socken i Dalsland.¹¹ Det är mycket troligt att ödegården varit belägen i närheten av dagens Skatebron, särskilt då denna gränsar till Bjurhems ägor.

Beskrivningar av hemmanens ägor inom utredningsområdet, det vill säga Röshult, Norra Kärshol, Dissingtakan, Västra och Östra Flyebo,

Gömman, Mossen, Kleverud, Bjurhem och Stärkebo, återfinns i *Bilaga 1*.

Inventering

Vid inventering inför vägarbeten på E45, sträckan Vänersborg-Frändefors, framkom tio lämningar, *illustration 4*. Dessa utgörs av två fornlämningar, tre övriga kulturhistoriska lämningar samt ett bevakningsobjekt. Fornlämningarna består av en stensättning, en lägenhetsbebyggelse i form av en husgrund och i anslutning till denna fem röjningsrösen, vilka tillsammans utgör ett bevakningsobjekt. De övriga kulturhistoriska lämningarna utgörs

¹¹ SDHK nr 33565

av ett röjningsröse, en hägnad och en historisk husgrund. Se även *Tabell 1* samt *Bilaga 2*. Vid hållristningsinventeringen påträffades inga nya fornlämningar, men en del lämpliga lägen som bör undersökas närmare vid utredning steg 2.

Frändefors 644 (Kulturlandskapet 1719:1), stensättning
Lämningen utgörs av en rund stenfylld stensättning i krönläge, *illustration 5*. Den är cirka 5 x 5 meter stor och 0,2 meter hög, stenar mellan 0,2-0,4 meter stora. Lämningen är skadad i västra delen där sten är omplockad och eventuellt borttransporterad. Fornlämning.

Frändefors 645 (Kulturlandskapet 1719:6-10), röjningsrösen

Lämningen består av fem röjningsrösen. Samtliga röjningsrösen är belägna intill åkermark markerad på karta,¹² idag belägna i granskogsplantering. Röjningsrösen kan troligtvis kopplas till lägenhetsbebyggelsen *Nyahemmet*, *Frändefors 648 (KUL 1719:11)*, och har därför bedömts som bevakningsobjekt inför eventuella vidare undersökningar. *Frändefors 645* består av:

- 1719:6. Sten, uppstaplade mot bergssida, 2,5 x 1 x 1,2 meter stor. Stenar 0,2-0,4 meter stora, *illustration 6*.
- 1719:7. Sten uppstaplade mot sluttning till sammans med naturliga stenar, 6 x 1 x 0,4 meter stor. Stenar 0,2-0,6 meter stora.
- 1719:8. Sten uppstaplade på mindre impediment, 4 x 3,5 x 0,6 meter stor. Stenar 0,2-0,5 meter stora.
- 1719:9. Sten uppstaplade i sluttning, 2 x 1 x 0,4 meter stora. Stenar 0,2-0,5 meter stora.
- 1719:10. Sten uppstaplade i kant mellan berg och odlingsyta, 2 x 2 x 0,2 meter stora. Stenar 0,2-0,4 meter stora.

¹² Lantmäteriet 1867

Illustration 4: Inventeringsresultat för steg 1 av utredning inför ombyggnad av E45. Lämningarna utgörs av 1) en stensättning, 2) en historisk husgrund, 3) ett röjningsröse, 5) en hägnad, 6-10) röjningsrösen samt 11) en lägenhetsbebyggelse, Nyahemmet. Bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO.

Illustration 5: Stensättning på fastigheten Djupedalen. Lämningen mättes in som nummer KUL 1719:1 och har sedan givits fornlämningsnummer Frändefors 644. Stensättningen är belägen på västra sidan av ett bergskrön och är närmast rund. Skadan i den västra delen kan anas till höger på bilden. Foto mot sydväst.

Frändefors 646 (Kulturlandskapet 1719:2), husgrund historisk

Historisk husgrund 3,5 x 3 meter stor (V-O) och 0,5 meter hög. Grunden består av en jordvall påbyggd med natursten. Den östra gaveln utgörs av en bergvägg. Byggnaden saknar spisiröse och har troligen utgjort en funktionsbyggnad, troligen i form av ett mindre fähus. Övrig kulturhistorisk lämning.

Frändefors 647, (Kulturlandskapet 1719:3), röjningsröse

Lämningen utgörs av ett röjningsröse, 3 x 2,5 x 0,7 meter stort, på ett åkerimpediment. Det består av sten, 0,1-0,8 meter stor, i upp till tre lager. Röjningsstenen ligger nära den plats där ett torp under fastigheten Gömman ska ha varit beläget. Övrig kulturhistorisk lämning.

Illustration 6: Röjningssten uppstaplad mot bergssida. Röjningen tillhör troligen en fas i anläggandet av lägenhetsbebyggelsen Nyahemmet. Stig mätte in lämningen som KUL 1719:6. Den har sedan registrerats av FMIS som del av Frändefors 645. Foto mot norr.

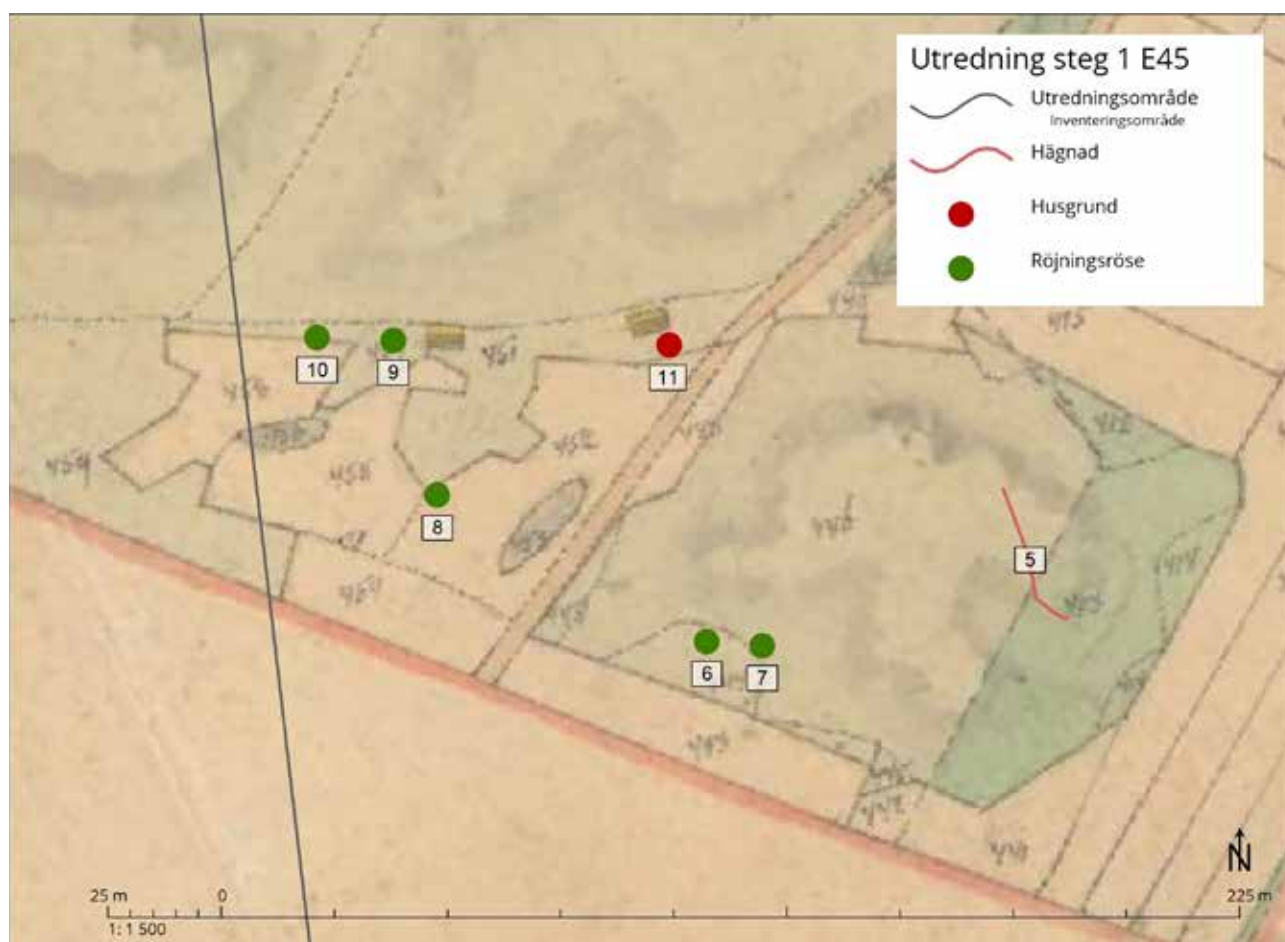

Illustration 7: Lägenhetsbebyggelsen Nyahemmet på laga skifteskarta över fastigheten Mossen från 1867. På kartan har inventeringsresultatet lagts in: 5) hägnad, 6-10) röjningsrösen samt 11) själva husgrunden. Rester efter byggnaden till vänster på kartan kunde inte återfinnas vid inventeringstillfället. Källa Lantmäteriet.

RAÄ nummer	KUL nr	Typ	Antikvarisk bedömning	Fastighet
644	1719:1	Stensättning	Fornlämning	Djupedalen 2:1
645	1719:6-10	Röjningsröse	Bevakningsobjekt	Mossen 1:15/4
646	1719:2	Husgrund, historisk	Övrig kulturhistorisk lämning	Djupedalen 2:1
647	1719:3	Röjningsröse	Övrig kulturhistorisk lämning	Gömman 1:5
648	1719:11	Lägenhetsbebyggelse	Fornlämning	Mossen 1:15/4
649	1719:5	Hägnad	Övrig kulturhistorisk lämning	Mossen 1:15/4

Tabell 1. Nyupptäckta lämningar inom inventeringsområdet. För mer detaljerad beskrivning se Bilaga 2.

Frändefors 648 (Kulturlandskapet 1719:11), lägenhetsbebyggelse

Lägenhetsbebyggelse under fastigheten Mossen, bestående av en husgrund med spisiröse, 5,5 x 4,5 x 0,8 meter stor. Enbart natursten i grund och röse. Belägen söder om bergskant och norr om äldre väg. I anslutning till bebyggelsen framkom fem röjningsrösen, Frändefors 645 (KUL 1719:6-10), vilka samlades runt åkeryta markerad på laga skifteskarta, illustration 7.

Då bebyggelselämningen ligger på mark där det saknas kartor före 1867 gjordes utökade ar-

kivstudier för att klargöra lämningarnas ålder, se Bilaga 1. Av arkivstudien framgår att det har funnits två lägenhetsbebyggelser under Mossen, varav en är Kuseliden belägen öster om den aktuella lämningen. I husförhörlängder från början av 1800-talet nämns förutom Kuseliden ett torp vid namn Nyahemmet. Då det inte finns tecken på någon ytterligare bebyggelse på laga skifteskartan¹³ är det rimligt att anta att den påträffade lämningen motsvaras av Nyahemmet,

¹³ Lantmäteriet 1867

bebodd åtminstone från början av 1800-talet. Därmed bör den påträffade lämningen bedömas som fornlämning.

Frändefors 649 (Kulturlandskapet 1719:5), hägnad Stengärdesgård av naturliga stenar vilka avgränsar en svacka i bergssluttning, 30 x 0,6 x 0,7 meter stor. Troligen en funktionshägnad mellan inägor och utmark. Övrig kulturhistorisk lämning.

Besiktning

I uppdraget ingick att besiktiga och om möjligt fastställa status för ett antal lämningar med oklar status, *illustration 8*. Före besiktning hade samtliga stutsen övrig kulturhistorisk lämning. Se även *Tabell 2* och *Bilaga 3*.

RAÄ Frändefors 76:2, fornlämningsliknande bildning Lämningen var före besiktning bedömd som en stenkammargrav i form av en eventuell hällkista. Lämningen ligger dock i ett märkligt läge för en hällkista. Själva lämningen består egentligen bara av en berghäll som fallit sönder i två delar och en bergssida, *illustration 10*. Enligt tillägg i beskrivningen består lämningen troligen av berghäll/hällar som vittrat och lossnat från bergssidan. Detta är den rimligaste förklaringen och lämningen bör bedömas som fornlämningsliknande bildning, ej fornlämning.

RAÄ Frändefors 501:4, stensättning

Lämningen var före besiktning bedömd som stensättning med frågetecken i beskrivningen i inventeringsanteckningarna från 1987. Den utgör en av fyra gravar. Samtliga gravar var svåra att identifiera, men med hjälp av vegetationsbeskrivning gick det att identifiera fyra stensättningar. De är mycket övertorvade och skulle förmodligen inte ha upptäckts med

Illustration 8: På kartan visas de lämningar som var kända innan utredningen men där status var oklar. Etiketerna på kartan syftar på RAÄ-nummer respektive id-nummer från Skog och historia. Bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO.

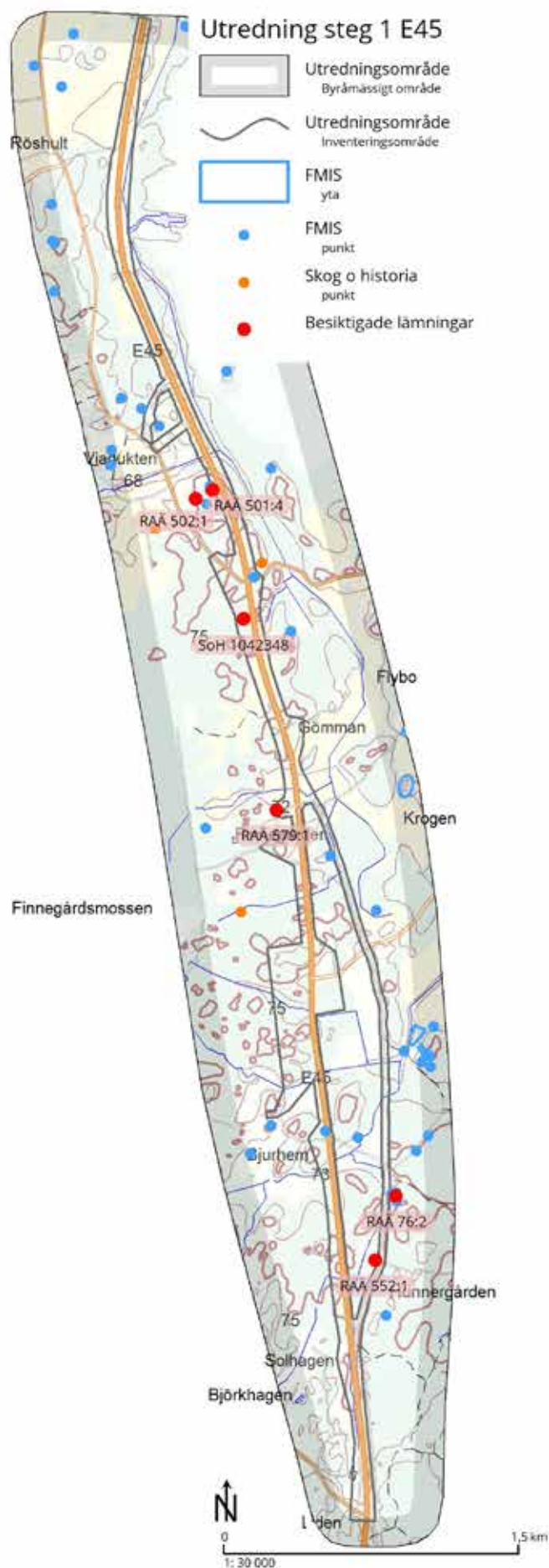

Illustration 9 (överst): Lägenhetsbebyggelsen Frändefors 552:1, Ödehagen. Varken vid inventering eller arkivstudier framkom något som kunde ge ett äldre belägg än den häradsekonomiska kartan från slutet av 1800-talet. Detta kan stämma med att grunden är gjuten med cement. Foto mot sydväst.

Illustration 10 (underst vänster): Andreas besiktigar Frändefors 76:2, en eventuell hållkista. Vid besiktningen kunde konstateras att noteringen i fornlämningsregistret om att det kunde röra sig om en naturbildning visade sig stämma. De två blocken framför bergsidan har med största sannolikhet lossnat från begret och blivit liggande på ett litet avtsånd från detsamma. Foto mot öster.

Illustration 11 (underst höger): Skålgropssten, Frändefors 579:1. På bilden syns två av skålgroparna på stenen. Bakom stenen ligger en liten rund malsten som vid inventeringstillfället låg i den tydliga skålgropen, varför stenen också kan sägas utgöra en plats med tradition. Foto mot sydväst.

dagens vegetation om de inte varit kända sedan tidigare. Det går idag inte att avgöra om 501:4 skulle vara mer osäker än de övriga tre. Det är därför rimligt att lita på den bedömning som gjordes vid inventeringen 1946 då samtliga bedömdes som stensättningar. Bör bedömas som fornlämning.

RAÄ Frändefors 502:1, stensättning

Lämningen var före besiktning bedömd som stensättning, rest av i inventeringsanteckningarna, med ett tillägg om att det troligen rör sig om röjningssten. Lämningen ligger dock i ett bra läge för en stensättning. Stenarna ger intryck av vara flyttade och omarrangerade från en ursprunglig form. I beskrivningen anges att det kan röra sig om odlingssten. Den förklaringen förefaller mycket osannolik då det finns hållar närmare åkern som rimligen borde ha använts för ett sådant syfte. De två möjliga tolkningarna bör vara stensättning eller gränsmärke (i så fall raserat). Nuvarande gräns går drygt 20 meter norr om lämningen varför en gränsjustering skulle kunna vara en möjlighet. Att tolka lämningen som ett raserat gränsmärke kunde varit aktuellt om gränsen flyttats, men så verkar inte vara fallet. Vid laga skifte 1837 syns på kartan en rund markering på ungefär den plats Frändefors 502:1 är belägen. Det är alltså möjligt att lämningen markerats på karta vid det tillfället. Då låg den uppodlade ytan ytterligare längre ifrån lämningen, varför tolkningen som odlingssten ter sig än mer tveksam. Lämningen bör bedömas som stensättning och därmed fornlämning.

RAÄ Frändefors 552:1, lägenhetsbebyggelse

Lägenhetsbebyggelsen RAÄ Frändefors 552:1 ligger på de historiska ägorna till Vänersborgs stad men gränsar till Bjurhems ägor. Det historiska kartmaterialet¹⁴ visar ingen bebyggelse här, bebyggelsen finns endast belagd på häradsekonomiska kartan som ett skogvaktarboställe vid namn Ödehagen.¹⁵ Områ-

det brukades till åker 1856 men någon närmare beskrivning av namnet och dess ursprung har ej gått att finna. Kart- och arkivstudier har inte kunnat ge något äldre belägg för bebyggelse än sent 1800-tal. Lämningarna på platsen består av en gjuten grund med källarplan i en del och ett stort spisröse i den andra delen, *illustration 9*. Bör kvarstå som övrig kulturhistorisk lämning.

RAÄ Frändefors 579:1, fornlämningsliknande lämning

Lämningen var före besiktning bedömd som fornlämningsliknande bildningar, närmare bestämt älvkvarnsliknande bildningar i en lös sten, *illustration 11*. Groparna är dock definitivt huggna/urgröpta av människor. Skålgroparna finns på fem av blockets sex sidor. De är inte traditionella skålgropar, utan snarare slipade/malda än huggna. På grund av den ovanliga typen kan inte ristningarna dateras. Bör bedömas som hållristning men i form av fornlämningsliknande lämning, baserat på att skålgroparna definitivt är skapade av människor men är huggna på ett löst block. Antikvarisk status ändras till övrig kulturhistorisk lämning.

RAÄ Frändefors 650, uppgift om lägenhetsbebyggelse med fossil åkermark

Enligt beskrivningen från Skog och historia (id 1042348) bestod lämningen av en husgrund, en grop samt av fossil åker. Den inprickade ytan utgör ungefär 2 500 m². Vid besiktning av ytan kunde vi konstatera att nästan hela ytan idag utgörs av exploaterad mark, planerad och använd som upplag för fyllnadsmassor. Vid besiktning kunde inga lämningar återfinnas. Bör bedömas som uppgift om.

Fynd

Inga fynd har framkommit inom ramen för utredningen.

Schakt, anläggningar och analysresultat

Ingen schaktning har företagits inom ramen för denna utredning. Därmed har heller inga anläggningar framkommit. Inga naturvetenskapliga analyser har utförts.

¹⁴ Lantmäteriet 1699, 1856

¹⁵ Lantmäteriet odaterad

RAÄ nr	Typ efter besiktning	Antikvarisk bedömning	Fastighet
76:2	Fornlämningsliknande bildning	Ej kulturhistorisk lämning	Djupedalen 2:1
501:4	Stensättning	Fornlämning	Västra Flybo 1:2
502:1	Stensättning	Fornlämning	Västra Flybo 1:2
552:1	Lägenhetsbebyggelse	Övrig kulturhistorisk lämning	Bjurhem 1:5
579:1	Hällristning	Övrig kulturhistorisk lämning	Mossen 1:15/1
650	Lägenhetsbebyggelse	Uppgift om	Gömman 1:4/3

Tabell 2. Besiktigade lämningar inom utredningsområdet. För mer detaljerad beskrivning se Bilaga 3.

Antikvarisk bedömning

Kultur- och fornlämningar inom inventeringsområdet

Genom inventeringen framkom tio lämningar, registrerade under sex nummer i FMIS som Frändefors 644-649, se beskrivningar ovan. De utgjordes av en stensättning, en lägenhetsbebyggelse, en historisk husgrund, en hägnad samt fem röjningsrösen.

Före utredning steg 1 var tre lämningar registrerade i FMIS, samt en lämning i Skog och historia. Sammantaget med de lämningar som framkom vid inventeringen ger det en relativt entydig bild av området. Den förhistoriska närvaron i området representeras av lösfynd av en skafthålsyxa samt av en stensättning. Möjligen kan hållristningen räknas hit men troligare är att den hör till historisk tid. Historisk tid representeras annars främst av lägenhetsbebyggelser. Milstenen från mitten av 1700-talet är en annan viktig markör från historisk tid, *illustration 12* samt *tabell 3*.

Kulturmiljövärden inom utredningsområdet

Inom utredningsområdet finns 48 lämningar registrerade i FMIS, exklusive de nu framkomna. Dominerar gör typerna stensättning respektive fyndplats med 17 respektive 14 registreringar. Av fyndplatserna utgörs nio av fynd av en eller flera skafthålsyxor. Därutöver finns fem registreringar knutna till jordbrukshistorien genom lägenhetsbebyggelser, fossil åker samt röjningsröse, *illustration 13*.

Den nordvästra delen av utredningsområdet ingår till en mindre del i *Riksintresse för kulturmiljö Hästeffjorden* [P 21]. Av värdebeskrivningen av riksintresset framgår att området består av ett stort antal boplatser från stenåldern. Området visar på utvecklingen från strandbundna boplatser under äldre stenåldern till yngre stenålderns ej strandbundna. Därmed skildras också utvecklingen från en jakt- och fångstbaserad ekonomi till en agrar. Se *illustration 1*.

Skaftålsyxor och stensättningar definierar utredningsområdets förhistoria. Båda fornlämningstyperna indikerar en mänsklig närvaro i det aktuella landskapsrummet, genom skaftålsyxorna knuten till slutskedet av utvecklingen beskriven för riksintresseområdet. Stensättningarna kan ses som en fortsättning på den agrara ekonomin och kan mer än skaftålsyxorna knytas till en plats som människor brukat och bott på. Däremot betyder de inte att människor bott exakt där de har hittats.

Det är förekomsten av dessa fornlämnings typer i kombination med en bedömning av geografiska förhållanden som legat till grund för föreslagna utredningsområden i steg 2. Kart- och arkivstudien visade att områden inom fastigheterna Röshult och Kärnsbol kunde hysa lämningar av äldre tiders markbruk. Områdets uppodlingsgrad idag motsade dock detta. Däremot fanns det lämningar inom fastigheten Mossen samt lämningar eller indikationer på lämningar inom Gömman och Kleverud. De

RAÄ nr	Typ	Beskrivning	Bedömning	Fastighet
78:1	Vägmärke	Milsten (flyttad)	Fornlämning	Bjurhem 1:5
362:1	Fyndplats	Skaftålsyxa	Övrig kulturhistorisk lämning	Västra Flybo 1:7
579:1	Fornlämningsliknande lämning	Skålgropar i löst block	Övrig kulturhistorisk lämning	Mossen 1:15/1
644	Stensättning		Fornlämning	Djupedalen 2:1
645	Röjningsröse	Fem röjningsrösen	Bevakningsobjekt	Mossen 1:15/4
646	Husgrund, historisk		Övrig kulturhistorisk lämning	Djupedalen 2:1
647	Röjningsröse		Övrig kulturhistorisk lämning	Gömman 1:5
648	Lägenhetsbebyggelse	Bostadshus	Fornlämning	Mossen 1:15/4
649	Hägnad	Funktionshägnad	Övrig kulturhistorisk lämning	Mossen 1:15/4
650	Lägenhetsbebyggelse	Husgrund, grop, fossil åker	Uppgift om	Gömman 1:4/3

Tabell 3. Kultur- och fornlämningar inom inventeringsområdet.

Illustration 12: Lämningar inom inventeringsområdet efter avslutad utredning steg 1. Lämningarna är färgmarkerade efter antikvarisk bedömning och märkta med RAA eller SoH (för Skog och historia) nummer. Bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO.

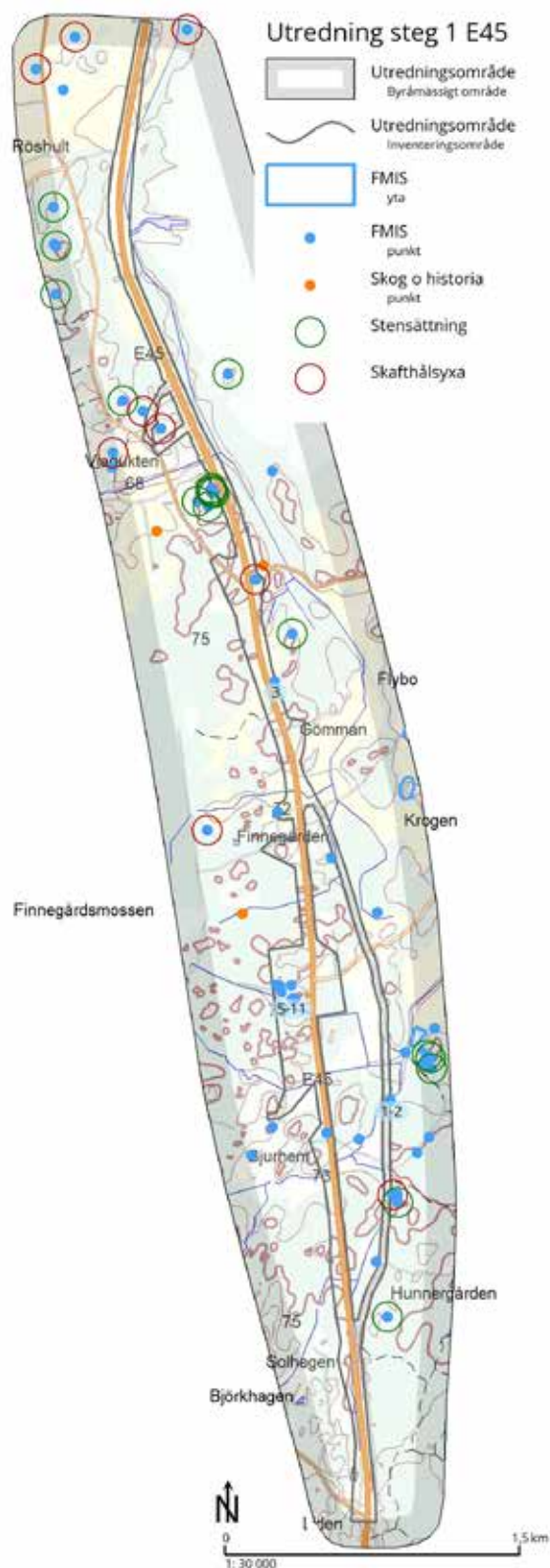

Illustration 13: Kartan visar förekomst av samtliga nu kända lämningar inom utredningsområdet. De två lämningstyper som karakteriserar området är stensättningar och fyndplatser för skafthålsyxor. Dessa har markerats särskilt med röd ring för skafthålsyxor och grön ring för stensättning. För utredningen är de områden där båda föremålstyperna förekommer tillsammans speciellt intressanta då de kan indikera ett längre brukande av området. Bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO.

sistnämnda indikationerna har bidragit till att område 2 och 4 föreslagits som utredningsområden i steg 2, se nedan.

Troliga lägen för fornlämningar som ej är synliga ovan mark

Inventering och arkivstudier har resulterat i att åtta områden föreslås utredas vidare, då det finns indikationer på att dessa lägen kan hysa fornlämningar. Dessa lägen beskrivs från söder till norr inom inventeringsområdet, redogörelsen avslutas med en sammanfattningstabell, *Tabell 4*. Fotografier från de respektive områdena samt områdena markerade på fastighetskartan finns i *Bilaga 4*.

Område 1

Område 1 utgörs av väg och odlingsmark, i norr avgränsas området av ett mindre vattendrag, *illustration 14 samt Bilaga 4*. I direkt anslutning till området framkom Frändefors 644 (stensättning) och 646 (husgrund) vid inventeringen. Öster om området finns ett flertal gravar i form stensättningar, bland annat Frändefors 65-67:1 och 76:1, vilka indikerar mänsklig närvaro i området under förhistorisk tid. Område 1 och 2 är belägna intill ett av fornlämningsrikaste områdena för inventeringsområdet. Inom området kan boplatser och gravar förväntas förekomma.

Område 2

Område 2 utgörs av väg och odlingsmark, *illustration 14 samt Bilaga 4*. Områdets södra del ansluter till platsen för torpen Övre och Nedre Skatebron där flera lämningar från historisk och förhistorisk tid har registrerats, bland annat Frändefors 67:3 och 69:1. Inom området förväntas främst rester av boplatssaktiviteter även om gravar inte kan uteslutas.

Illustration 14: Översikt av förslag på områden för utredning inom steg 2. Områdena baseras på terrängförhållanden och förekomst av lämningar i fornlämningsregistret. Bakgrundskarta © Lantmäteriet. Bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO.

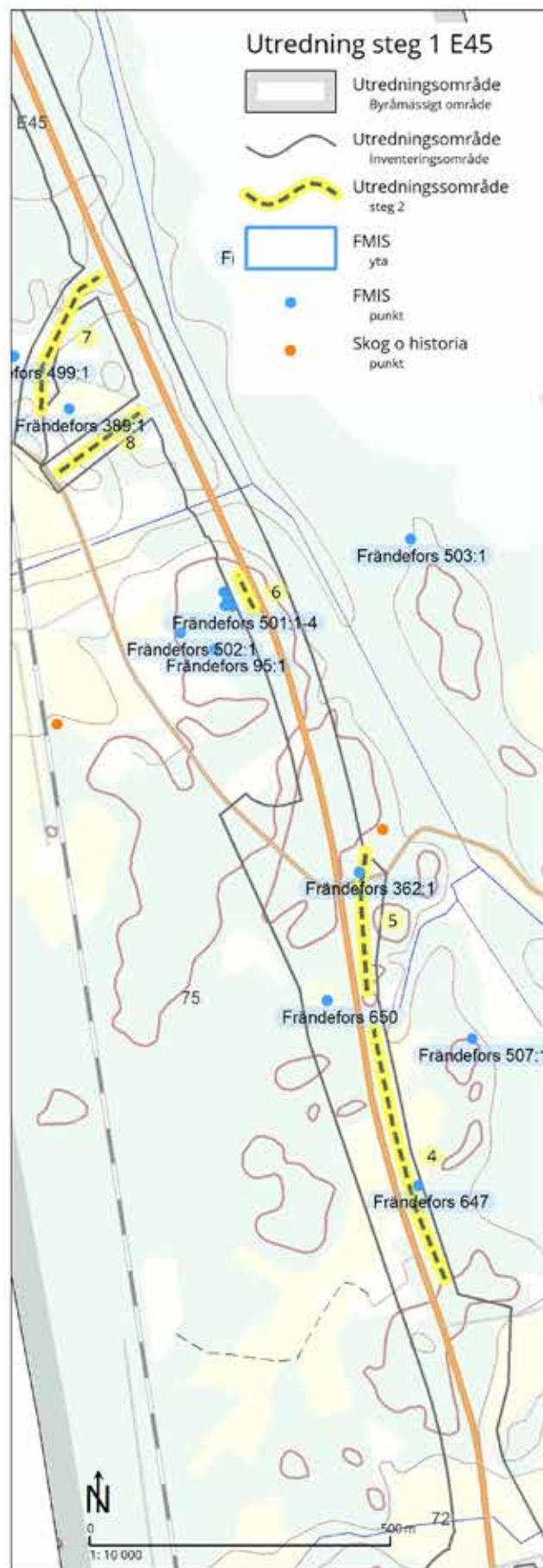

Illustration 15: Översikt av förslag på områden för utredning inom steg 2. Områdena baseras på terrängförhållanden och förekomst av lämningar i fornlämningsregistret. Bakgrundskarta © Lantmäteriet. Bakgrundskarta framställd av data från Lantmäteriet, licensierad genom CCO.

Område 3

Område 3 utgörs av väg och hyggesmark, delvis fuktig, *illustration 14 samt Bilaga 4*. I anslutning till området är en tunnackig flintyxa funnen, Frändefors 367:1. Området är lämpligt för aktiviteter knutna till offerhandlingar, men även tillfälliga aktiviteter av boplatsskarakter.

Område 4

Området utgörs av skog/hyggesmark i den sydligaste delen och åkermark i resten, *illustration 15 samt Bilaga 4*. Området är avgränsat gentemot väg E45 med viltstängsel. Passager i detta finns i den sydliga delen, vid Frändefors 645 (röjningsröse). Inom området kan möjligen äldre torpbebyggelse samt förhistoriska boplatser finnas. Dessutom finns det övertorvade hållar i anslutning till åkermarken som kan hysa hållristningar.

Område 5

Område 5 utgörs av skogs- och impedimentsmark, *illustration 15 samt Bilaga 4*. Området avgränsas mot väg E45 men passage finns lättillgängligt. Den södra delen av sträckan utgörs av skog och avgränsas i söder av ett mindre vattendrag. Enligt kartstudien ska ett torp ha legat i den södra delen av området. Norr om vägen till Ekenäs har en skafthålsyxa hittats, Frändefors 362:1. I detta område har en gång-/cykelväg anlagts nyligen men en mindre yta återstår som bör utredas i kommande fas för att om möjligt klarlägga i vilket sammanhang skafthålsyxan fungerat. Nordöst om finns även en registrering från Skog och historia-projektet om en torplämning. Området kan innehålla boplatslämningar och gravar samt, med tanke på närheten till torplämningar, även historiska lämningar.

Område 6

Område 6 utgörs av ett bergsparti i gles skogsmark, *illustration 15 samt Bilaga 4*. Området ligger i närhet av område 7 och 8. Området intill och mellan dessa utgör, tillsammans med området intill och runt område 1 och 2, de fornlämningsrikaste inom inventeringsområdet. Området angränsar till

Nr	Terräng	Tillgänglighet	Hinder	Omfattning	Fastighet
1	Öppen mark	Lättillgängligt	-	Väster om väg	Djupedalen 2:1
2	Öppen mark	Lättillgängligt	-	Båda sidor om väg	Bjurhem 1:5
3	Skog/hyggesmark	Lättillgängligt	-	Öster om väg	Kleverud 1:9 o 1:10
4	Öppen/hyggesmark	Lättillgängligt	Viltstängsel	Öster om E45	Gömman 1:5
5	Öppen/skogsmark	Medeltillgängligt	Viltstängsel	Öster om E45	Gömman 1:5 o Västra Flybo 1:7
6	Skogsmark	Medeltillgängligt	Privat väg	Väster om E45	Västra Flybo 1:2
7	Väg, tomt/skogsmark	Medeltillgängligt	Tomtmark	Inom hela utredningsområdet	Kärsbol 2:10/1 m fl
8	Väg, tomt/skogsmark	Medeltillgängligt	Tomtmark	Inom hela utredningsområdet	Kärsbol 2:10/1 m fl

Tabell 4. Områden som föreslås undersökas vidare vid en utredning steg 2.

Frändefors 501:1-4, fyra gravar. Terrängen i område 6 liknar den där gravarna anlagts varför det finns anledning att misstänka att det kan finnas ytterligare gravar i området.

Område 7

Område 7 följer delvis befintlig körväg och utgörs i övrigt av skogs- och tomtmark, *illustration 15 samt Bilaga 4*. I närområdet är två skafthålsyxor upphittade, Frändefors 389:1 och 499:1, och strax norr om är en stensättning belägen, Frändefors 498:1. Området har en stor potential att hysa boplatzlämningar från såväl historisk tid som förhistorisk.

Område 8

Område 8 utgörs huvudsakligen av öppen mark, men även någon skog och tomtmark, *illustration 15 samt Bilaga 4*. Detta område är beläget nära de ovan nämnda fynden av skafthålsyxor. Nämnas kan även fyndet av ytterligare en skafthålsyxa, Frändefors 361:1, cirka 200 meter väster om. Området har en stor potential att hysa boplatzlämningar från såväl historisk tid som förhistorisk.

Förslag på ytterligare åtgärder inför kommande skede

I samband med inventeringen har åtta områden identifieras som bör bli föremål för utredning i steg 2. Dessa har beskrivits ovan och i *Bilaga 4* finns även fotografier på de respektive platserna. Därutöver finns inom inventeringsområdet fornlämningar som bör bli föremål för förundersökning i ett eventuellt senare skede.

För fornlämningar gäller att de förutom själva lämningen även omges av ett så kallat fornlämningsområde. Fornlämningsområdet utgörs av ett så stort område på marken (eller sjöbotten) som behövs för att bevara fornlämningen och ge den tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Fornlämningsområdets storlek avgörs av länsstyrelsen från fall till fall.

Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap i Kulturmiljölagen (KML) och genom miljöbalkens generella hänsynsregler, där stor vikt läggs vid hänsyn till kulturlämningar och kulturmiljöer. Ansökan om ingrepp i lämningar lämnas till länsstyrelsen.

Stengärdesgårdar i anslutning till jordbruksmark åtnjuter biotopskydd enligt Miljöbalken 7 kap. 11 §. Detta innebär att de inte får täckas över eller tas bort. Ansökan om dispens från biotopskyddet skickas till länsstyrelsen.

Källor

Litteratur

Andersson, Stina; Rex Svensson, Karin; Wigforss, Björck, Svante & Digerfelt, Gunnar	1976 1982	"Sorteringsschema för flinta." <i>Fyndrapporter 1978</i> . Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Musei "Late Weichselian shore displacement at Hunneberg, southern Sweden, indicating complex uplift." I <i>Geologiska Föreningen i Stockholm</i>
Boehner, J.; Koethe, R.; Conrad, O.; Gross, J.; Ringeler, A.; Selige, T.	2002	"Soil Regionalisation by Means of Terrain Analysis and Process Parameterisation." I Micheli, E., Nachtergaele, F., Montanarella, L. (red.). <i>Soil Classification 2001</i> . <i>European Soil Bureau. Research Report No. 7</i> .
Hallberg, Erik	2013	<i>Havrefolket – Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770-1930</i> .
Mascher, Catharina (red.)	2002	<i>Agrarhistorisk landskapsöversikt: Västergötland och Dalsland</i> . Göteborg: Länsstyrelsen Västra
	1910	<i>Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 16, Sundals härad</i> . Stockholm: Norstedt
Påsse, Tore & Andersson, Leif	2005	Shore-level displacement in Fennoscandia calculated from empirical data. I <i>GFF</i> , 127:4. 253-68.
Rex Svensson, Karin	1988	<i>Hästefjorden under stenåldern. Fynden berättar</i> . Älvsborgs länsmuseum.

Digitala källor

FMIS	Fornsök, http://www.fmis.raa.se
------	--

Kart- och arkivmaterial

Lantmäteriet	1600-tal	Geografisk delination Dalsland, LSA O15.
Lantmäteriet	1658	Geografisk delination Dalsland, LSA O9.
Lantmäteriet	1699	Geometrisk avmätning Vänersborgs Stad, LSA O206-
Lantmäteriet	1890-91	Häradsekonomiska kartan, RAK J112-42-2.
Lantmäteriet	1722a	Geometrisk avmätning Flicksäter, LSA O43-31:1
Lantmäteriet	1722b	Geometrisk avmätning Brenneberg, LSA O43-16:1
Lantmäteriet	1856	Karta över Vänersborgs stad, Ljunggrens atlas, Lj-7.
Lantmäteriet	1867	Laga skifte Mossen, LMA 15-frä-386.
SDHK nr 33565		Brev 1498. Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek, Riksarkivet.

Bilagor

- 1 **Geografisk analys**
- 2 **Nyupptäckta lämningar**
- 3 **Besiktigade lämningar**
- 4 **Troliga lägen för fornlämningar ej
synliga ovan mark**

Bilaga 1 - Geografisk analys

Oscar Jacobsson 2017-12-05

Inom ramen för utredningen gjordes en geografisk landskapsanalys av utredningsområdet, med syfte att ta fram ett bakgrundsmaterial för fältinventeringen samt att avgränsa olika ytor lämpliga för vidare utredning i samband med en arkeologisk utredning steg 2. Både natur- och kulturgeografiska förhållanden i området analyserades översiktligt, för att på det viset ge en mer heltäckande bild av utredningsområdets landskapshistoria.

Naturgeografiska förhållanden

Utredningsområdet ingår i de sydliga delarna av *Dalboslätten*, den större sammanhängande slättmarken i Dalsland som i nutidens landskap till stora delar präglas av fullåkersbygd, och vilken helt varit täckt av vatten under den senaste istiden. Landskapet här består av i stort sett plana lerslätter som endast delvis avbryts av flacka bergsimpediment och skogsmark. Det aktuella området ligger på gränsen mot den skogsmark som avgränsar Dalboslätten från Vänersborg. Jordarterna domineras av postglacial lera, men även en betydande del torvmarker. Endast ett fåtal mycket begränsade ytor utgörs av postglacial sand, samt sandig morän. En lokal i anslutning till Finnegården består av isälvssediment.

Jordartsförhållandena spelar i sammanhanget en ganska stor roll, speciellt då lerslätterna till följd av lerans kompakta och ogenomsläppliga karaktär har varit olämpliga för uppodling i förhistorisk tid. Istället har troligen dessa ytor till stora delar brukats till betesmarker, medan åkrarna begränsats till mindre ytor med mer grovkorninga jordar av sand, morän eller älv-sediment. Det kan även tänkas att högre belägna lerpartier, särskilt i sluttningar mot bergskanter, kunnat brukas till viss del, då dessa erbjöd bättre naturliga dräneringsförhållanden. Detta gäller även delvis den permanenta bosättningen, vilket gör att tydliga spår efter förhistorisk boplagsaktivitet främst kan förväntas i anslutning till dylika lokaler. Först när plogen infördes i västsverige mellan 1000- och 1200-talet möjliggjordes en bearbetning av tyngre jordar (Myrdal 1999), även om åkerarealerna av allt att döma ännu kring 1700-talets början var begränsade (exempelvis Lantmäteriet 1722a, Lantmäteriet 1722b).

För att avgränsa ytor som varit lämpliga för bosättning i detta lerdominerade landskap gjordes en våthetsanalys för att bättre utröna områdets hydrologisk-topografiska förhållanden. Själva analysen genomfördes i SA-GA-GIS enligt en metodik framtagen av Böhner m fl (2002). Det visade sig dock relativt snart att järnvägen och nuvarande E45:an som löper genom hela utredningsområdet påverkade analysens resultat i alltför hög utsträckning. En modifierad terrängmodell togs därför fram för att bättre spegla ett äldre förhållande, då järnvägen och E45:an inte existerade (figur 1).¹ Ef-

¹ Detta gjordes genom att radera punkter i terrängmodellens punktmoln för de ytor som grovt motsvarade järnvägen och E45:an. En helt ny terrängmodell enbart för dessa transportsträckor togs fram, där höjden beräknades med en interpolering (bicubic spline) mellan punkterna precis utanför vägområdena. Denna nya terrängmodell lades sedan

tersom våthetsanalysen bygger på en terrängmodell av landskapets yta ger den en dålig bild av torvmossarnas utbredning i området. Ekenäs mosse är till exempel en välvd högmosse, vilket analysen behandlar som en hård yta. Däremot ger analysen en bra bild av topografins inverkan på landskapets hydrologi samt en fingervisning om var vatten tenderar att ansamlas vid nederbörd.

Våthetsanalysen visar vid en jämförelse med den historiska landskapsbilden (se figur 2) att åkermarken och bebyggelsen kring sekelskiftet 1800 var tydligt anpassade efter de hydrologiska förhållandena. Åkermarken under den här tiden låg koncentrerad till ytor av ringa våthetsgrad, medan våtare partier i huvudsak brukades till ängsmark. Detta är tydligt inte minst i dalgången väster om Västra och Östra Flyebo. Bebyggelsen från denna tid tenderar att ligga uppdragen mot bergskanter eller impediment i höjdparter istället för på den öppna slättmarken. Röshult utgör ett notabelt undantag där gårdarna istället ligger mer öppet på slättmarken. Det finns ingen anledning att tro att förhållandena för markbruk och bosättning i området i stort varit annorlunda i äldre tid, varför det är möjligt att *bebyggelsen* till viss del fixerats redan tidigt vid fasta positioner i landskapet. *Markbruket* har troligen haft en mer dynamisk karaktär, där framförallt åker- och ängsmarker skiftat i omfattning genom århundradena. Våthetsförhållandena kan dock ge en viss klarhet i vilka ytor som varit möjliga att bruka i äldre tid och det är troligt att spår efter mer permanent aktivitet kan härledas till torrare ytor i landskapet.

Strandlinjeförskjutningen efter senaste istiden i utredningsområdet är något oklar.² Den strandlinjekurva som ligger närmast för jämförelse är framtagen för Hunneberg (Björck & Digerfelt 1982) ca 1,5 mil från utredningsområdet. Enligt denna skall utredningsområdets högsta höjd (på 84 meter) till följd av landhöjningen ha stigit ovan vattenytan någon gång mellan 10.200-10.100 BP³, dvs under tidig jägarstenålder. De efterföljande 300 åren går förändringen mycket fort då landet höjs ca 6 cm varje år. Kring 9.800 BP är bara enstaka mycket begränsade delar av utredningsområdet fortfarande under vattenytan och vid 9.700 BP har vattnet dragit sig tillbaka helt (se figur 3). Under hela den här perioden var Vänern en del av den så kallade *Ancylussjön*, en insjö som uppstod i nuvarande Östersjöbäckenet och delar av Mellansverige till följd av landhöjningen.

Ekenäs mosse utgör en så kallad *högmosse* och är den största av ett stort antal torvmossor i området (dock endast den tredje största i socknen). Denna mosse har sannolikt bildats ur en forntida sjö som i sin tur var resultatet av någon form av grundare sänka i berggrunden. Till följd av nederbörds-

över den ursprungliga och en kombinerad modell togs fram. Detta innebär att modellen utanför vågområdenas ytor helt motsvarar den ursprungliga, medan nya höjdvärden har genererats för vågytorna. Felkällorna här är nödvändiga att beakta, men den resulterade våthetsanalysen speglar på ett mer realistiskt vis äldre hydrologiska förhållanden.

2 Under den senaste istiden låg landmassan nedtyngd av inlandsisen och stora delar av dagens Sverige låg under havets yta. I takt med att isen smälte höjde sig landmassan, en process som kallas landhöjning och vilken fortfarande pågår. Strandlinjeförskjutningen är således ett resultat av en landhöjning som pågått sedan den senaste istiden.

3 Dvs ca 8150-8050 före Kristus.

mönstret har denna fyllts med vatten och sedermera gradvis genom igenväxning omvandlats till en torvmosse. Sjöns exakta utbredning bör ungefärligt motsvara dagens mosse, men mossens bildning och ursprung är dåligt känt.

Utredningsområdets historiska geografi

Bygdens historiska landskapskontext

Genom en studie av fornlämningsbilden och ortnamnen i ett vidare perspektiv framstår det aktuella området som relativt sent koloniserat (se figur 4). I jämförelse med andra delar av Dalbosläätten (längre norrut) och Dalslands inland ger fornlämningsbilden intrycket av att området blivit mer permanent bosatt först under bronsålder/järnålder, markerat av stensättningarna inom ytan.⁴ Troligen har området då ingått i en form av marginalbygd, där gravfälten istället visar att den huvudsakliga bosättningen i slättlandskapet snarare varit belägen i de centrala och norra delarna av Dalbosläätten.⁵

Samma bild återges vid en grov analys av ortnamnsefterleden, där äldre bebyggelsenamn i huvudsak förekommer i anslutning till mer extensiva nutida odlingslandskap. Bebyggelseenheten⁶ *Bjurhem* inom utredningsområdet samt *Solhem* strax väster om utgör i sammanhanget notabla undantag, där dock *Solhem* tycks vara ett namn på en senare tillkommen gård och *Bjurhem* har bytt efterled i tidigmodern tid (se nedan). Enheterna med äldre ortnamnskaraktär har troligen sitt ursprung åtminstone i järnålder, och enheter med yngre namn har troligen expanderat utifrån en äldre centralare bygd. I denna kontext har troligen större delen av utredningsområdet koloniserats under medeltid och framåt. Stensättningarna i området talar dock för att här även finns rester efter äldre bosättning, vilket även hållristningarna väster om Röshult samt flertal fynd av neolitiska skafthålsyxor talar för. Det är dock tveksamt om denna äldre bosättning varit mer än kortvarig, då avsaknaden av gravfält och äldre ortnamn talar emot någon kontinuitet åtminstone in i historisk tid. Troligen har området istället varit utsatt för en viss bosättningsdynamik i det förflutna. Exempelvis kan det tänkas att den folkvandringstida ödeläggelseperioden delvis utgjort en brytning mellan den äldre förhistoriska bosättningen och den kolonisation som äger rum i historisk tid. Detta gäller även in i medeltid där det finns flera spår efter ödeläggelse på Dalbosläätten i samband med den senmedeltida krisen (Ma-

4 Stensättningar förekommer som gravar under en lång tidsperiod och i skiftande kontexter, och är därför något svårbestämda till sin datering. I kartillustrationen har stensättningarna fått illustrera delar av järnåldersbygden, där de större rösen istället är mer karaktäristiska för bronsåldern.

5 Det skall även tilläggas i sammanhanget att slättlandskapet blivit utsatt för en omfattande uppodling i sen historisk och modern tid, vilket innebär att fornlämningsbilden knappast kan sägas redovisa den förhistoriska bygdens utbredning korrekt. Däremot ger den en indikation av olika lämningars förekomstfrekvens i skilda delar av landskapet.

6 Ordet bebyggelseenhet avser en eller flera byggnader som i historiska källor bildar någon form av enhet, antingen geografiskt utifrån kartmaterial eller skattningsmässigt. Bebyggelseenhet är i detta sammanhang ett samlingsbegrepp för ensamgårdar och byar. Det avser således inte torp och annan underlydande bebyggelse, som vanligen brukas under en bebyggelseenhet.

scher 2005: 185). En betydande nykolonisation har skett i utredningsområdet i tidigmodern tid, där sex av tio gårdar har tillkommit i jordeböcker mellan 1557-1627 (Ortnamnen i Älvsborgs Län 1910).

Agrarhistoriskt är utredningsområdet placerat i de södra delarna av Dalbosläätten, i gränstrakterna mot Tunhemslätten söder om Göta Älv. Dalbosläättens bebyggelse präglades i historisk tid av ensamgårdar med endast enstaka småbyar, medan Tunhemslättens bebyggelse bestod av både stora byar och ensamgårdsområden (Mascher 2005:185). Odlingssystemen i båda områdena dominerades av tvåsäte⁷, men en viss dynamik har funnits på Dalbosläätten där vissa socknar även har vissa gårdar som bedrev odling i ensäte, tresäte eller femsäte och uppåt (Hallberg 2013: 75). Åkerarealerna var som ovan nämnts begränsade även under 1700-talet, men genomgick en kraftig förändring under 1800-talets lopp. Till följd av ett framförallt engelskt behov av hästfoder blev Dalsland och Dalbosläätten inlämmade i en västsvensk export av havre under början av 1800-talet. Detta ledde till en intensiv nyodling av i princip all odlingsbar mark, vilket efter 1800-talets mitt så småningom ledde till en kraftig försämring för boskapsskötseln i området. Därmed kom jordbruket att omorganiseras från ett tidigare boskapsdominerat system till ett åkerbaserat system med stor marknadsanpassning. Efter 1870 inträdde en kris i havreexporten där priserna föll till följd av konkurrens från den amerikanska och ryska exportmarknaden. Som en effekt av detta blev många bönder hårt ansatta och stora jordbruksarealer lades igen. Först kring 1890 hade en majoritet av Dalslands gårdar börjat anamma det nyare växelbruket och ett mer rationellt jordbruk började präglade landskapet, med ett återvunnet intresse för boskapsskötsel. De södra och mellersta delarna av Dalsland praktiserade dock växelbruk redan kring 1800-talets mitt. Med växelbrukets införande – där foderväxter till djuren odlades på åkermark – krävdes ånyo uppodling av marker (Mascher 2005: 127-30). Havrekrisens effekter på landskapet syns i utredningsområdet än idag. Det fossila åkerområdet RAÄ Frändefors 69:2 med sina välvda åkertegar utgör typiska spår efter 1800-talets övergivna havreåkrar.

Historiska bebyggelseenheter och fornlämningsindikationer inom utredningsområdet

Det historiska kartmaterialet från utredningsområdet är något begränsat i sin omfattning, och akter som beskriver förhållanden innan 1700-talets och 1800-talets skiftesreformer saknas nästan helt. Storskifte- och laga skiftesmaterial finns för större delen av området. Det är endast hemmanet Bjurhem samt ett torp tillhörande Röshult som saknar detaljerade historiska kartor, och som endast finns beskrivna i den häradsekonomiska kartan från 1890-91. De olika historiska bebyggelseenheterna vars ägor återfinns helt eller delvis inom utredningsområdet är från norr till söder Röshult, Norra Kärshol, Dissingtakan, Västra Flyebo, Östra Flyebo, Gömman, Mossen, Kleverud, Bjurhem och Grönvik. Alla dessa gårdar utgörs av tidigare

⁷ Ett system bestående av två åkergårdar, där det ena brukades medan det andra låg i träda under loppet av ett år.

ensamgårdar som blivit föremål för hemmansklyvning.⁸

Till följd av den skiftande tillgången till kartmaterial från 1700-talet och tidigare över utredningsområdet skiftar bilden av det historiska landskap som framträder vid en översiktlig analys (se figur 5). Havreodlingens effekter på åkrarnas utbredning – som redogjorts för ovan – gör att åkermarken i det laga skiftesmaterial som behandlas snarare bör ses som en sentida utveckling. Detta gäller inte minst i områden där dikning kan påvisas.

En stor del av den sydöstra delen av utredningsområdet hörde till Vänersborgs stad åtminstone sedan slutet av 1600-talet. Området utgjorde enligt en karta från 1699 stadens utmark och var till stora delar skogbeväxt, med både björk, tall, al och hassel, men även ljung- och gräsmark förekom (Lantmäteriet 1699). Kartan innehåller även två element som kan vara av intresse för utredningen.

I den centrala västra delen av skogsmarken finns en liten text som lyder ”*här har Húnegården varit belägen*”. Detta tyder på att här har funnits en gård som vid kartans tillkomst låg öde. Troligen har en viss tid förflutit sedan ödeläggelsen, då ingen åkermark finns angiven. Däremot tycks det ha funnits öppna ytor med ängsmarkskaraktär både nord och syd om ödegården, vilket kan tyda på att här funnits två gårdar som sedermera börjat växa igen (Lantmäteriet 1699). Med tanke på de bevarade ängsgårdarna rör det sig troligen inte om en gård som ödelagts i samband med den senmedeltida krisen. Det södra gårdet innehåller delvis alskog, vilket i relation till pollenanalytiska studier av ödeläggelse (Sköld m fl 2010, Lagerås 2013) tyder på att en potentiell ödeläggning snarare har skett tidigast ca 100-200 år innan kartans tillkomst – dvs någon gång mellan år 1500-1600. Detta är dock naturligtvis en grov uppskattning och det är möjligt att gården snarare ödelagts någon gång under stormaktstidens härjningar i landskapet (Aarsrud & Nordström 2003: 88). En annan möjlighet är att man nyttjat alskogen till löväng och att denna redan från början ingått i ängsgårdet. På geografiska kartor över Dalsland från 1600-talets mitt finns Hunnegården markerat på samma position som i den senare stadskartan (Lantmäteriet 1600-tal, Lantmäteriet 1658), vilket kan tyda på att ödeläggningen skett under 1600-talet. Under mitten av 1800-talet upptog hemmanet Grönvik ytan där ödegården en gång skall ha legat och det är möjligt att återupptagningen av marken uttraderat spåren av äldre verksamhet på platsen (Lantmäteriet 1856). Hunnegården tycks från början ha varit en avsöndring från ett mer ursprungligt skattetorp Grönvik som upptas i jordeboken 1597. I mantalslängderna från 1700-talet står det att Grönvik ligger öde på ägorna till Vänersborgs stad (Grane 1985: 268), men namnet återfinns inte som annat än naturnamn avseende två vikar i Vänern på kartan över Vänersborgs stad (Lantmäteriet 1699). Inte heller på de äldre geografiska kartorna finns namnet Grönvik redovisat (Lantmäteriet 1600-tal, Lantmäteriet 1699). På Häradsekonomiska kartan har Grönvik ändrat namn till Hunnegården (Lantmäteriet 1890-91).

Kartan nämner också ”*Skatebron*” som namn på den bro som korsar bäck-

8 Hemmansklyvning innebär att en ursprunglig gård splittrats upp på flera ägare. Efter ett tag får en del av dessa tidigare ensamgårdar till följd av detta karaktären av mindre byar.

en där namnet Skatebron är markerat på dagens fastighetskarta. En ödegård vid namn "Skatan" nämns i ett medeltida köpebrev från 1498, där denna gård tydligen skall ha legat i Frändefors socken i Dalsland (SDHK nr 33565).⁹ Det är mycket troligt att ödegården varit belägen i närheten av dagens Skatebron, särskilt då denna gränsar till Bjurhems ägor. I senare kartakter finns torpen Övre och Nedre Skatebron redovisade på storskiftesakter till Kleverud (Lantmäteriet 1793, 1810). Enligt Grane (1985: 283) skall dessa torp utgöra en del av den ödegård som såldes 1498 enligt ovan. Se mer om detta nedan under Kleverud.

Lägenhetsbebyggelsen RAÄ Frändefors 552:1 ligger på de historiska ägorna till Vänersborgs stad men gränsar till Bjurhems ägor. Det historiska kartmaterialet (Lantmäteriet 1699, 1856) visar ingen bebyggelse här, utan bebyggelsen finns endast belagd på häradsekonomiska kartan som ett skogvaktarboställe vid namn Ödehagen (Lantmäteriet 1890-91). Området brukades till åker 1856 men någon närmare beskrivning av namnet och dess ursprung har ej gått att finna.

Den tidigaste detaljerade karta som berör de norra delarna av utredningsområdet är en karta över Ekenäs mosse från 1733 (Lantmäteriet 1733). Kartan är uppmätt av den välkända lantmätaren Wilhelm Kruse i syfte att utröna möjligheten att dika ut och uppodla mossen. Vilken anledning som ligger bakom detta projekt framgår inte av kartbeskrivningen, annat än att mossbesiktningen skett på landshövdingen greve Olof Gyllenborgs befallning. Av allt att döma bedömde lantmätaren Kruse att ett sådant projekt skulle vara fullt genomförbart, men senare kartakter över kringliggande hemman visar att detta aldrig blev av. Mossen tycks vid mätningen – som skedde under ett torkår i juli månad – ha varit osedvanligt torr, och undveks annars av både människor och boskap annat än vintertid då den åtminstone delvis gick att färdas på. Det framgår inte helt tydligt huruvida kringliggande hemman brukade torven till eldning, annat än att lantmätaren anser torven vara god nog för bränning¹⁰ (ibid.).

I det följande går författaren igenom hemmanens ägor inom utredningsområdet från nord till syd:

Röshult ligger i de nordligaste delarna av utredningsområdet. Denna bestod under historisk tid av en ensamgård där hemmansklyvning har skett och under 1700-talets andra hälft bebos Röshult av 5 åbor. Gården har totalt 5 åkergården av varierande storlek (Lantmäteriet 1771), vilket möjligen kan tyda på att enheten har praktiserat femsäde. Denna gård tjänade som gästgivaregård från 1624 och framåt, men dylik verksamhet har troligen bedrivits sedan 1500-talets mitt. År 1636 blir Röshult även förordnat till posthemman (Grane 1985: 320).

Gården upptas i de tidigaste handlingarna från 1500-talet som ett skattehemman (ibid) och kan således antas ha en historia som sträcker sig tillbaka

⁹ I beskrivningen av SDHK nämns att torpet skall ha legat under Bjurhem. Detta är dock ett sentida förhållande som var rådande då Anders Lignell beskrev brevet under mitten av 1800-talet. Det finns inget i brevets originaltext som nämner Bjurhem.

¹⁰ Lantmätaren skriver: "jordmonen sumpig och swartbrun af tuwfor och witmåssa betäckt, med smått liung tunt och trint gräs, hwarunder man tycker wara godt brännetorf, som til att bespara skogar wara tilräckeligt nog för kringliggande hemman."

till åtminstone senmedeltid. Röshults medeltida historia är dock något svår att spåra utifrån det tillgängliga kartmaterialet.

Bonitetsmönstret¹¹ i åker- och ängsmarken talar för att den ursprungliga bebyggelsen kan ha legat mellan bergsimpedimenten ca 350 meter nordväst om det historiskt kända bebyggelseläget. Detta ligger dock utanför det aktuella byråmässiga utredningsområdet. Om exploatering skall göras i anslutning till det kända bebyggelseläget och den äldre åkermarken redovisad i figur 5, föreslås viss schaktning, även om senare tiders uppodlingar troligen utraderat många spår av den äldre verksamheten på platsen.

Röshults utmarker berörs till begränsad del, där både det byråmässigt utredda samt den inventerade ytan berör ägorna till ett torp på Röshults mark (Lantmäteriet 1817). Hur dessa ägor varit organiserade framgår inte av kartmaterialet, men två byggnader (troligen torpstugorna) är utpekade i ägornas södra del, men berörs endast av det byråmässiga området. På häradsekonomiska kartan framgår den senare åkermarkens utbredning, där dock själva torpläget har förflyttats ca 330 meter åt nordväst (Lantmäteriet 1890-91).

Norra Kärsbol nämns första gången som ett torp i jordeboken 1600, medan **Södra Kärsbol** nämns som kronotorp redan 1560. Föreledet i namnet lär syfta på ett mansnamn "Kärir" (Ortnamnen i Älvsborgs län 1910: 83), medan efterledet "bol" vanligen syftar på nybygge eller torp (Lundahl 1948: 39). Troligen rör det sig här om ett ursprungligt torp från 1500-talet som under 1600-talet delats upp på två enheter.

Storskifteskartan från 1779 visar två åkergården samt två mindre åkerlindor väster om dessa. Detta tyder på att gården brukade sin åker i tvåsåde. Norra Kärsbol beboddes vid den här tiden av två åbor (Lantmäteriet 1779).

Det byråmässiga utredningsområdet berör de östra delarna av Norra Kärsbols inägor och utmark. Inägorna som berörs är i sammanhanget mycket intressanta. På denna yta fanns under 1700-talets slut ett torp med okänt namn vars byggnad och tomt är markerat på storskifteskartan. Torpet tycks inte ha några större åkermarker annat än en liten lycka ca 110 meter sydväst om byggnaden, och kan möjligen vara nyligen upptaget. Ängshagen där torpet ligger benämns dock "Ödegårdsängen" i storskiftesakten (ibid) och tomten heter "Franhemslyckan". Av detta namn att döma har här möjligen legat en gård i ett tidigare skede. Den senare laga skifteskartan visar ingen byggnad på platsen (Lantmäteriet 1846) men en gård är markerad här på häradsekonomiska kartan (Lantmäteriet 1890-91). På platsen ligger idag lämningen efter en lägenhetsbebyggelse (RAÄ Frändefors 500:1) som därmed möjligen men något osäkert kan härledas tillbaka till 1700-talets slut. Vid utökad exploatering i anslutning till denna yta bör schaktning företas med tanke på ödegårdsindikationen.

Dissingtakan upptas första gången som ett skattetorp i jordeboken 1572 och blir först senare överfört till ett hemman. Denna ensamgård finns dock även redovisad i Älvsborgs lösen 1571 (Grane 1985: 237) men har troligen

11 Bonitetsmönster avser en spårning av den åker- och ängsmark som har den högsta avkastningen. Ett allmänt antagande är inte sällan att det område med högst avkastande marker har utgjort den tidigare upptagna ytan inom en bebyggelseenhet.

inte en historia som går tillbaka till medeltid. Förledet i namnet lär enligt Sveriges ortnamn syfta på ett släktnamn (*Dising*), medan efterledet "takan" syftar på en intaga (Ortnamnen i Älvsborgs län 1910: 69), alltså betecknande någon form av uppodling eller inhägnad på tidigare oskiftad mark. Enligt Erik Grane är denna tolkning dock en aning underlig, och förledet kan istället möjligen komma av ordet "dy" som betecknar sur mark. Detta då gårdens namn skrevs som Dysingtakan år 1597 (Grane 1985: 237).

Likt Röshult har Dissingtakan blivit föremål för hemmansklyvning och beboddes kring 1700-talets slut av fyra åbor. Åkern är uppdelad på sex olika gårdar, varav tre större och tre mindre (Lantmäteriet 1773).

Det byråmässiga utredningsområdet berör endast delar av utmarken och en ängshage till Röshult, medan Dissingtakens ägor faller helt utanför det angivna inventeringsområdet. Av kartmaterialet att döma kan möjligen enstaka rester efter den äldre hägnaden till ängshagen påträffas inom utredningsområdet, även om ängshagens yta idag till stor del är uppodlad.

Västra Flyebo hör troligen tillsammans med **Östra Flyebo** ihop med en utäng¹² som finns redovisad i jordeboken från 1540 (Grane 1985: 258). Förledet i namnet syftar på gungfly och efterledet är troligen ett äkta "-bo"-namn med betydelsen gård eller bostad (Ortnamnen i Älvsborgs län 1910: 75). Västra Flyebo förekommer dock först i jordeboken 1614, där det samtidigt beskrivs att Flyebo blivit ödelagt i samband med stridigheter (ibid).

Det är oklart hur länge Flyebo låg öde, men vid 1700-talets början är både Östra och Västra Flyebo bebodda av åbor (ibid: 259). Vid laga skifte år 1837 bestod Västra Flyebo fortfarande av en ensamgård med ett tillhörande torp vid namn "Lunden" (Lantmäteriet 1837). Gårdsbebyggelsen ingår i det byråmässiga utredningsområdet och ligger typiskt placerad intill ett impediment och torrare mark. Då gården inte kan antas ha någon äldre historia är det troligt att detta läge är det ursprungliga. Än idag ligger det ett boningshus på platsen. Större delen av inägora till Västra Flyebo har blivit uppodlade i senare tid och troligen finns här begränsat med fysiska spår från äldre förhållanden. För det tillhörande torpet Lunden är troligen förhållandena liknande, där sentida aktivitet har uttraderat de flesta spår. Möjligen kan det förekomma rester efter äldre föremål i matjordsskiktet, då hushållets avfall inte sällan använts för gödsling och jordförbättring. I laga skifteskartan (ibid) förekommer vissa indikationer på fornlämningar i form av mindre runda och streckade ytor i kartan, alla utanför den inventerade ytan. Dessa har tolkats som potentiella fornlämningar och även om en del mycket troligen är bortodlade eller endast utgör mindre impediment bör dessa inför vidare exploatering besiktigas i fält.

Östra Flyebos historia har delvis berörts under Västra Flyebos bebyggelsehistoria ovan. Utifrån kartmaterialet över Östra Flyebo (Lantmäteriet 1847) går det att avgöra att de båda enheternas bebyggelselägen legat i anslutning till varandra. Därmed är det troligt att de båda gårdarna ursprungligen utgjort en samlad enhet som sedan har splittrats på skattemässiga eller ägomässiga grunder. Odlingsmarken direkt väster om bebyggelseläget på laga

12 Utäng är en term som betecknar en ängsmark (inte sällan på utmarken eller allmänningen) tillhörandes en bebyggelseenhet men belägen utanför enhetens ordinarie ägor.

skifteskartan (Lantmäteriet 1847) hör troligen till enhetens äldsta åkermark – speciellt då denna ligger på torrare mark rent topografiskt – och är den enda del av de centrala inägorna som ligger inom det byråmässiga utredningsområdet. Hela denna yta har blivit uppodlad i modernare tid och likt förhållandena för Västra Flyebo kan troligen endast matjordsfynd förväntas från bebyggelsens äldre skeden.

Gömman upptas första gången som ett kyrkotorp i jordeboken 1621 (Grane 1985: 270) där namnet lär syfta på ordet ”gömma” (Ortnamnen i Älvsborgs län 1910: 78). Denna gård är den enda vars ägor nästan helt täcks av det byråmässiga utredningsområdet. Kartmaterialet är dock sent och användbarheten begränsad (Lantmäteriet 1878). Vid en jämförelse med till exempel våthetsanalysen och en överblick över åkertegarnas former förefaller det som att den äldre åkermarken troligen legat ca 150 meter direkt norr om bebyggelseområdet vid tiden för laga skifte. Det är även utifrån topografin möjligt att här har legat en äldre bebyggelse direkt söder om åkermarken, men det kända historiska läget förefaller ur en våthetssynpunkt vara ännu bättre. I övrigt har ett antal fornlämningsindikationer i form av runda impediment markerats, varav ett antal faller inom den inventerade ytan. Ett torp till Gömman har legat ca 450 meter nordväst om gårdsbebyggelsen – alldeles intill nuvarande E45 – men inga rester efter detta påträffades under fältinventeringen.

Mossen förekommer i jordeboken första gången 1604 som ett kyrkotorp, senare överfört till ett skattehemman (Grane 1985: 303). Hemmanets namn kommer av att det ligger vid en mosse (Ortnamnen i Älvsborgs län 1910: 87). Vid tiden för laga skifte beboddes Mossen av tre åbor och åkermarken var relativt omfattande (Lantmäteriet 1867). En stor del av åkermarken har berörts av utdikning och här finns även tydliga tecken på långsmala åkertegar som troligen utgör välvda havreåkrar. Den ursprungliga åkermarken har troligen legat direkt väster om den samlade gårdsbebyggelsen. I den sydligaste delen av Mossens ägoområde låg tidigare ett torp vid namn Kuseliden. Inägorna till torpet samt även vad som verkar vara en backstuga enligt häradsekonomiska kartan (Lantmäteriet 1890-91) ligger inom den inventerade ytan. Delar av åkermarken till torpet ligger övergiven inom denna yta, men har troligen påverkats starkt av verksamheter i senare tid. Rester av backstugan på den häradsekonomiska kartan samt åkerelement tillhörande denna påträffades under fältinventeringen, och dessa finns även redovisade på Laga Skifteskartan över Mossen (Lantmäteriet 1867). För att klargöra lämningarnas ålder gjordes här utökade arkivstudier, vilka beskrivs nedan:

Arkivstudie ”Backstuga”, Kuseliden och Nyahemmet

På Mossens laga skifteskarta redovisas torpet *Kuseliden* tydligt – vilket under den här tiden beboddes av smeden H Lundin – men de byggnader som senare benämns som backstuga på den häradsekonomiska kartan saknar en vidare beskrivning i kartmaterialet. Därför gjordes en granskning av husförhörlängderna för Mossen mellan åren 1802-1871. Av dessa framgick det att vid åren innan laga skifteskarteringen fanns det två torpare på Mossen: Hans Magnusson Lundin och Erik Herlogsson. Den förstnämnde

är samma som bebodde Kuseliden vid laga skiftet, medan den sistnämndes torparstatus uppenbarligen överstrukits och ändrats till "inhyses" någon gång mellan 1861-1866. För Kuselidens del övergår detta i Hans Magnusson Lundins ägor från en torpare vid namn Nils Nilsson som tycks ha grundlagt torpet under mitten av 1830-talet. Erik Herlogsson dyker upp i husförhörlängderna som en torpare först år 1845.

I tidigare husförhörlängder från början av 1800-talet nämns dock ett torp vid namn *Nyahemmet*, som vid 1829 bebos av Bengt Larsson. Detta torp har omvandlats till en backstuga 1839 och vid samma tid som Erik Herlogsson (1845) inträder i längderna har Bengt Larsson gjorts om till "inhyses". Då det inte finns tecken på någon annan bebyggelse förutom Kuseliden, den senare backstugan samt Mossens gårdsläge på laga skifteskartan (Lantmäteriet 1867) är det rimligt att anta att Erik Herlogsson övertagit det som tidigare kallats Nyahemmet från Bengt Larsson, och börjat bruka detta som torp igen i en tid. De påträffade lämningarna utgörs därför troligtvis av lägenhetsbebyggelsen Nyahemmet, enligt husförhörlängder bebodd i början av 1800-talet. Lämningen bör därmed fornlämningsklassas och bli föremål för vidare utredning i den kommande processen.

Kleverud upptas i jordeboken 1540 som ett helt frälsehemman (Grane 1985: 283) och kan därmed mycket väl ha medeltida anor. Namnet lär syfta på "klev" (brant stigning vid höjd eller berg) samt "rud" (röjning) enligt Grane (ibid.). Av storskifteskartorna framgår att hemmanet ännu vid 1800-talets början endast beboddes av en åbo, med flera tillhörande torp (Lantmäteriet 1793, 1810). Åkermarken är uppdelad på två gårdar och brukas i tvåsäte. Torpet "Korpås" låg i anslutning till det aktuella inventeringsområdet, men ytan tycks till stor del bebyggd och brukad än idag varför troliga spår efter detta torp med stor sannolikhet är utraderade. Torpen Övre och Nedre Skatebron har dock en möjlig relation till en medeltida ödegård och deras ägor ligger till stor del inom den byråmässigt utredda ytan. Flera lämningar i anslutning till Övre Skatebron är här av intresse, där bland annat tre stenläggningar talar för ett äldre bebyggelseläge. Dessutom finns här en lägenhetsbebyggelse (RAÄ Frändefors 68:1) som möjligen kan vara grunden efter torpet. Röjningsröseområdet strax norr om lägenhetsbebyggelsen (RAÄ Frändefors 67:3) kan möjligen utgöra en rest efter medeltida åkermark, och kan inte knytas till åker som brukats i historiskt eller modernt kartmaterial. Dessutom ligger detta röjningsröseområde i en moränbacke, vilket i området talar för en potentiellt betydande ålder. När det gäller området med välvda åkerparceller (RAÄ Frändefors 69:2) utgör detta dock typiska spår efter sentida havreåkrar och kan även härledas till åkermark som var i bruk ännu år 1900 (Lantmäteriet 1900). I det fall exploateringen skall utökas åt detta håll bör besiktning av ovanstående lämningar samt detaljerad inventering av de kringliggande ytorna utföras.

Bjurhem saknar kartmaterial annat än häradsekonomska kartan (Lantmäteriet 1890-91). Gården förekommer första gången som skattetorp i jordeboken 1597 (Grane 1985: 220). Förledet i namnet härleds till "biur" som betyder bäver och efterledet har tidigare benämnts "stemnann" (1597) vilket betyder "fördämning". Först år 1660 får enheten sitt moderna namn Bjur-

hem och är därmed inget av de klassiska förhistoriska –hem-enheterna (Ortnamnen i Älvsborgs län 1910: 64). År 1617 intygades det vid rätten ”att Oluf Bengtsson för kronans räkning uppodlat torpet Bjurhem på Huvudnäs skog från stubberoten” (Grane 1985: 220)..

Stärkebo upptas i jordeboken som ett skattetorp år 1627 och blir senare överfört till hemman (Grane 1985: 344). Förledet betecknar ett mansnamn ”Stärke” och efterledet ”bo” härleds till ”bol” som betecknar nybygge eller torp. Endast utmarken till Stärkebo berörs av utredningsområdet och inägorna har därför ej studerats i detalj. I sammanhanget är området närmast E45:an och den bäck som meandrar fram genom dalgången i nord-sydlig riktning intressanta, där åkermark och ett två torp eller annan mindre bebyggelse var upptagna under 1800-talets början (Lantmäteriet 1827). En stor del av denna yta utgjordes även av ängsmarker längs med bäckfåran. Nästan hela området är dock kraftigt exploaterat i modern tid, där dels E45:an och järnvägen korsar ytan, men även industribyggnader och bostäder. Det är därmed mycket tveksamt om här finns spår av äldre aktivitet, även under markytan.

REFERENSER

Litteratur

Aarsrud, Christian & Nordström, Lars (2003). Norra Dalslands skogs- och bruksbygd. I Frizell, Bengt & Werner, Margit. *Sveriges nationalatlas. Västra Götaland*. Örebro: Ljung.

Boehner, J., Koethe, R. Conrad, O., Gross, J., Ringeler, A., Selige, T. (2002). Soil Regionalisation by Means of Terrain Analysis and Process Parameterisation. I Micheli, E., Nachtergaele, F., Montanarella, L. (red.). *Soil Classification 2001. European Soil Bureau, Research Report No. 7*. Luxembourg. 213-222.

Björck, Svante & Digerfelt, Gunnar (1982). Late Weichselian shore displacement at Hunneberg, southern Sweden, indicating complex uplift. I *Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar*, 104:2. 131-55.

Grane, Erik (1985). *Frändeforsboken. En historik om Frändefors socken*. Uddevalla: Risbergs Tryckeri.

Hallberg, Erik (2013). *Havrefolket – Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770-1930*. Diss. Göteborgs Universitet.

Lagerås, Per (2013). Medieval colonisation and abandonment in the South Swedish Uplands: a review of settlement and land use dynamics inferred from the pollen record. I *Archaeologica Baltica*, 20. 77-90.

Lundahl, Ivar (1948). Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 1. H. 1, Inledning. Stockholm: Norstedt

Mascher, Catharina (red.) (2002). Agrarhistorisk landskapsöversikt: Västergötland och Dalsland. Göteborg: Länsstyrelsen Västra Götaland

Myrdal, Janke (red.) (1999). Det svenska jordbrukets historia. [Bd 2], Jordbruket under feodalismen : 1000-1700. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg

Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 16, Sundals härad. (1910). Stockholm: Norstedt

Sköld, Eva; Lagerås, Per & Berglund, Björn E. (2010). Temporal cultural landscape dynamics in a marginal upland area: agricultural expansions and contractions inferred from palynological evidence at Yttra Berg, southern Sweden. I *Vegetation history and archaeobotany*, 12. 121-36.

Kart- och arkivmaterial

Riksarkivet, Husförhörlängder för Frändefors Socken. Studerade årtal: 1802-1875.

Lantmäteriet (1600-tal). Geografisk delinering Dalsland, LSA O15.

Lantmäteriet (1658). Geografisk delinering Dalsland, LSA O9.

Lantmäteriet (1699). Geometrisk avmätning Vänersborgs Stad, LSA O206-1:2.

Lantmäteriet (1722a). Geometrisk avmätning Flicksäter, LSA O43-31:1

Lantmäteriet (1722b). Geometrisk avmätning Brenneberg, LSA O43-16:1

Lantmäteriet (1733). Mossavmätning Ekenäs, LSA O43-23:1

Lantmäteriet (1771). Storskifte inägor Röshult, LSA O43-82:1

Lantmäteriet (1773). Storskifte inägor Dissingtakan, LSA O43-20:1

Lantmäteriet (1779). Storskifte inägor Norra Kärsbol, LSA O43-59:2.

Lantmäteriet (1786). Laga delning utmark Kärsbol, LSA O43-59:3.

Lantmäteriet (1793). Storskifte på skog/skogsmark Kleverud, LSA O43-53:1.

Lantmäteriet (1810). Storskifte på inägor Kleverud, LSA O43-53:2.

Lantmäteriet (1817). Storskifte på utmark Röshult, LSA O43-82:7.

Lantmäteriet (1827). Enskifte på skogsmark Stårkebo, LSA O43-94:2.

Lantmäteriet (1837). Laga skifte Västra Flybo, LMA 15-frä-79.

Lantmäteriet (1846). Laga skifte Norra Kärsbol, LMA 15-frä-167

Lantmäteriet (1856). Karta över Vänersborgs stad, Ljunggrens atlas, Lj-7.

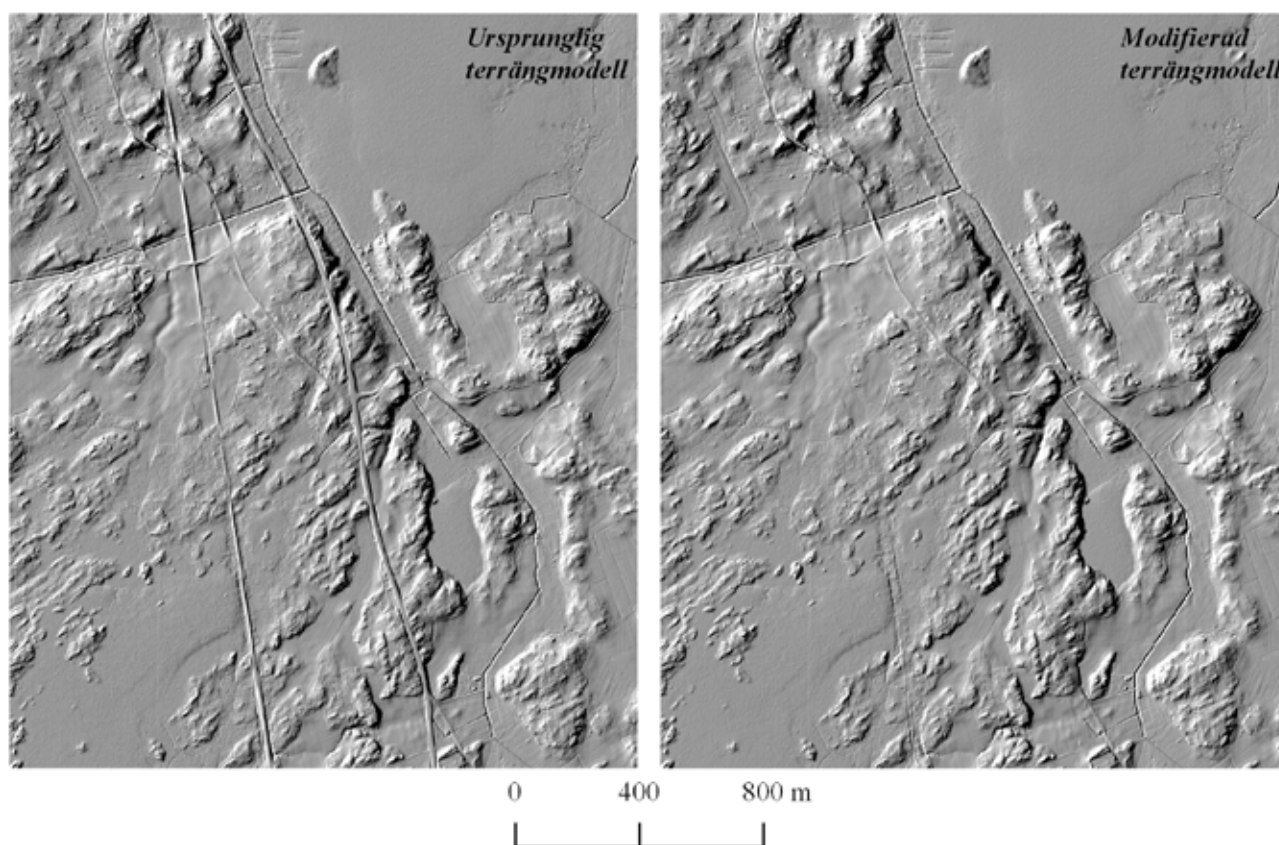
Lantmäteriet (1867). Laga skifte Mossen, LMA 15-frä-386.

Lantmäteriet (1878). Laga skifte Gömman, LMA 15-frä-452.

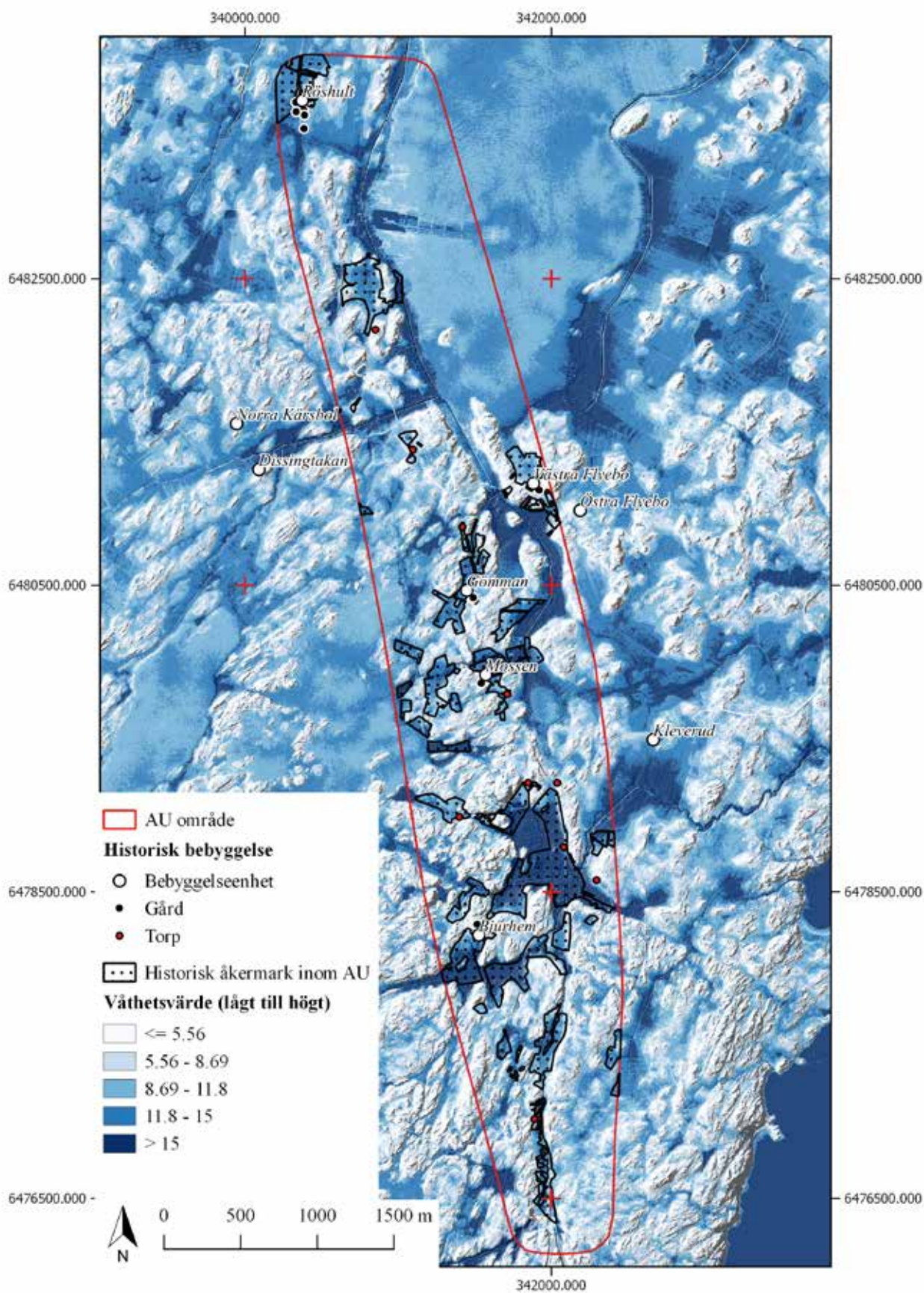
Lantmäteriet (1900). Övrigt Kleverud, LMA 15-frä-544.

Lantmäteriet (1890-91). Häradsekonomska kartan, RAK J112-42-2.

SDHK nr 33565. Brev 1498. Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek, Riksarkivet.

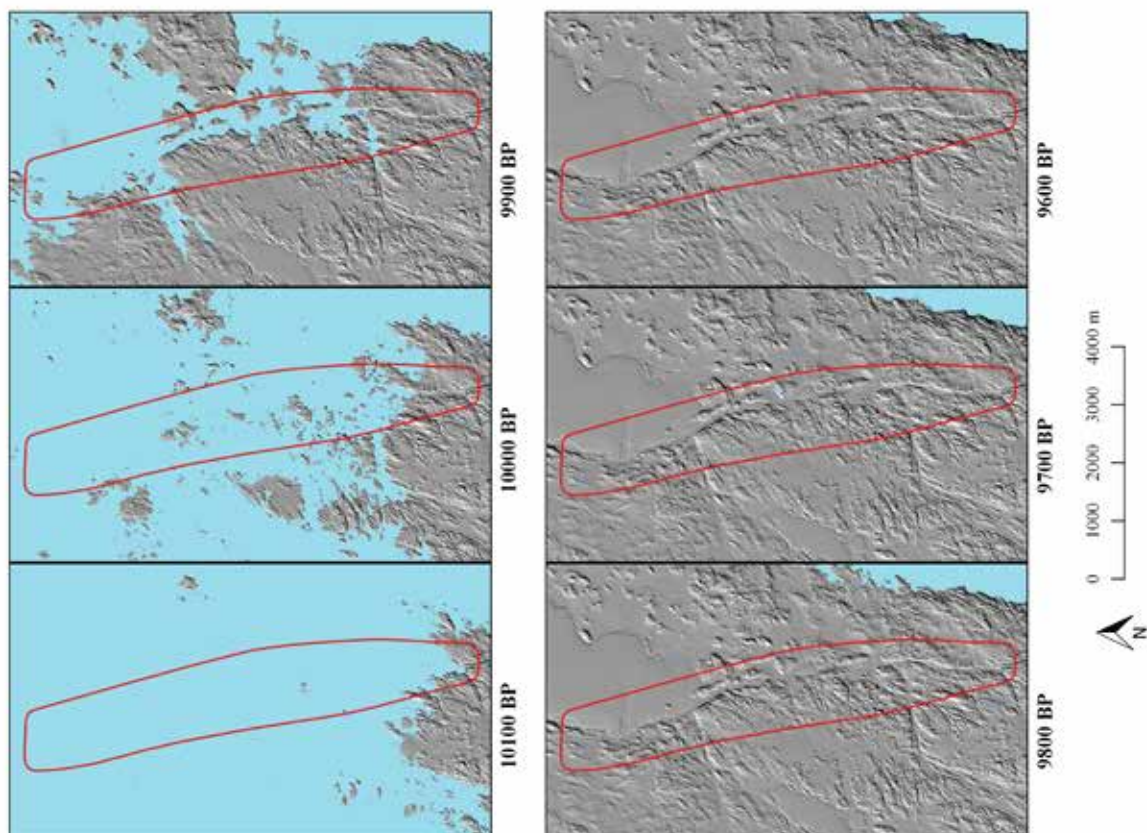

FIGUR 1: Kartorna visar den förändring i terrängmodellen som genomfördes för att kunna utföra en våthetsanalys baserad på äldre topografiska förhållanden (figur 2). Data: GSD-Höjddata, Grid 2+. ©Lantmäteriet.

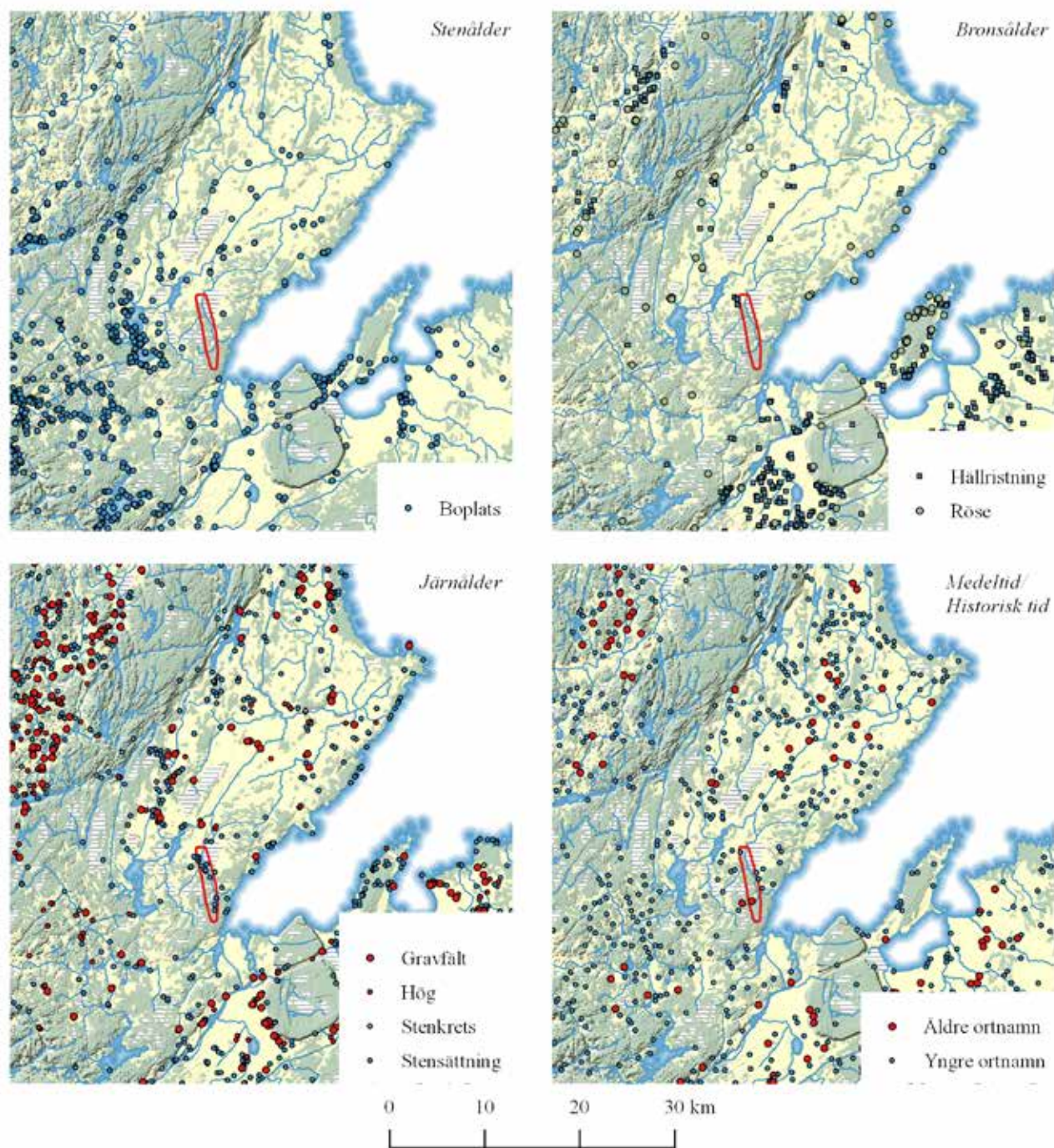
FIGUR 2: Våthetsanalys baserad på äldre topografiska förhållanden med historisk åkermark inlagd.

Strandlinjeförskjutning i utredningsområdet Efter strandlinjekurva för Hunneberg (Björck & Digerfeldt 1982)

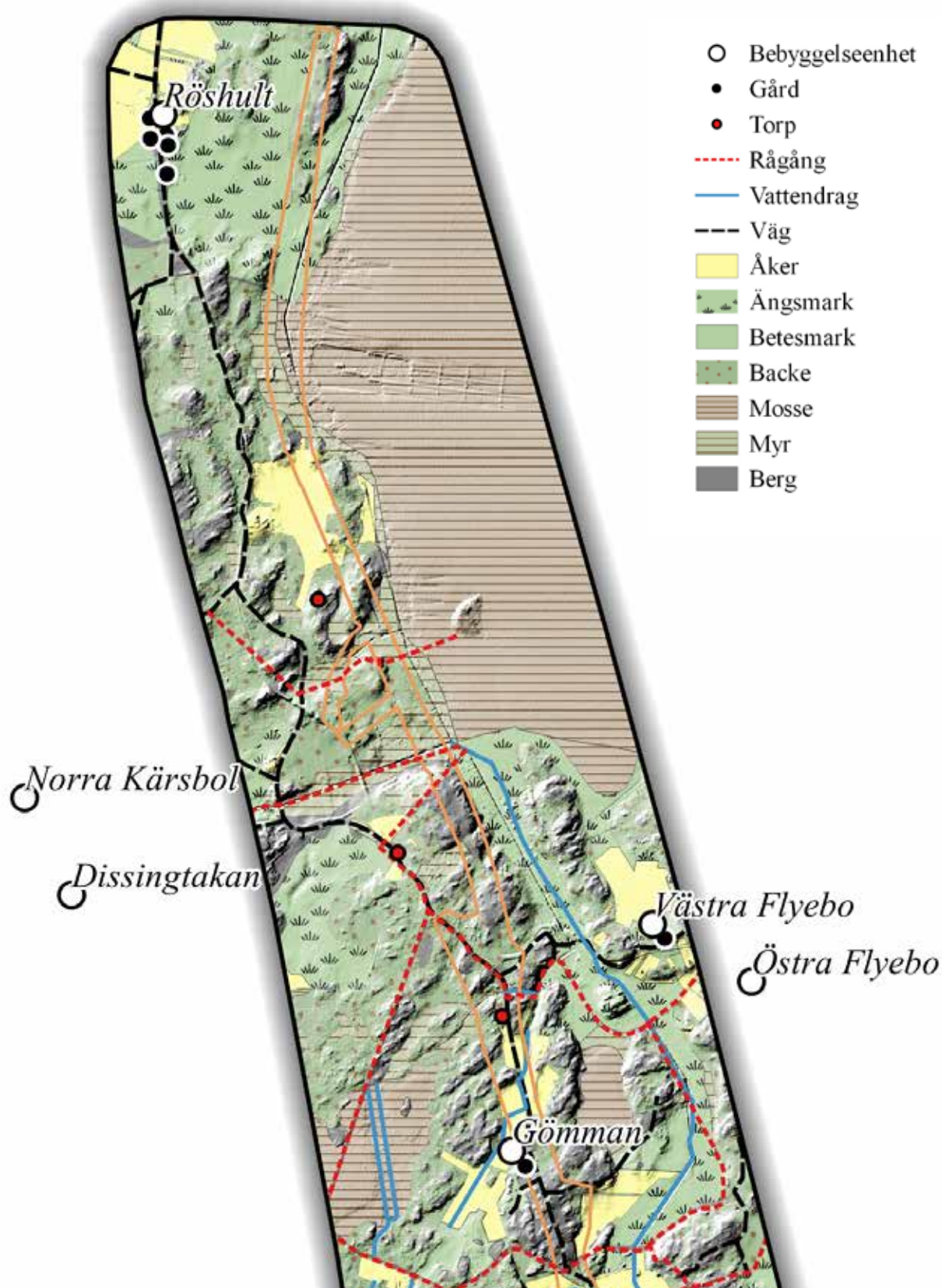

FIGUR 3: Strandlinjeförskjutning i utredningsområdet.

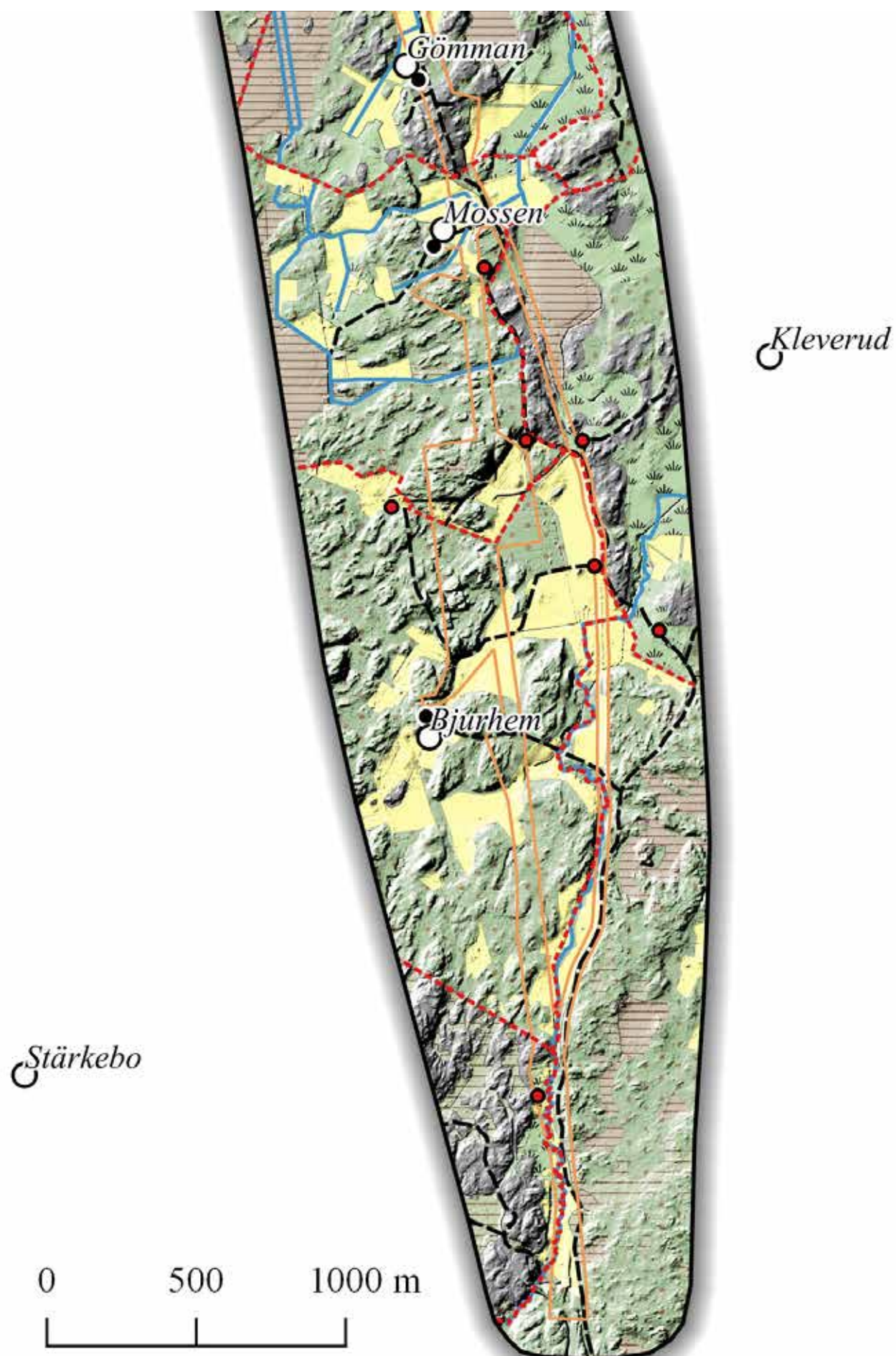
Bilaga 1 -4

FIGUR 4: Kartor som grovt visar landskapets historiska utveckling utifrån lämningar och ortnamn. Utredningsområdet markerat med röd oval. Data: GSD-Höjddata, Grid 50+ samt GSD-Sverigekartor, Vektor. ©Lantmäteriet.

FIGUR 5: Det historiska landskapet i utredningsområdet renritat utifrån kartmaterial från sent 1700-tal till sent 1800-tal. Denna sida norra delen, följande sida södra delen. Data: GSD-Höjddata, Grid 2+. ©Lantmäteriet.

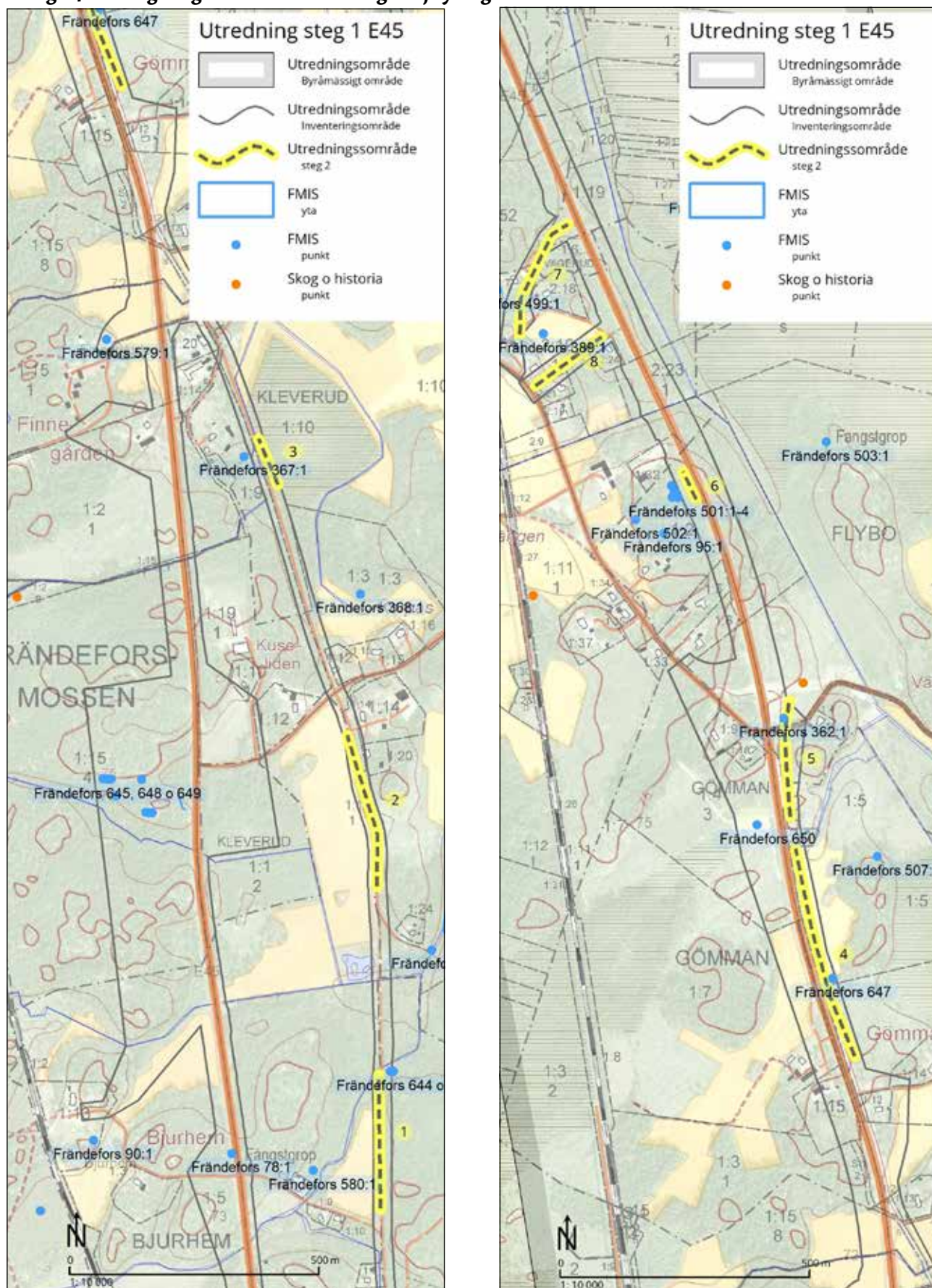
Bilaga 2 - Nyupptäckta lämningar

RAÄ-nr	KUL- nr	Typ	Längd (m)	Bredd (m)	Djup / höjd (m)	Beskrivning	Antikvarisk status	Bevarande- värde	Förslag till fortsatta åtgärder	Motivering
644	1	Stensättning	5	5	0,2	Rund, stenfylld med 0,2-0,4 m stora stenar. Skada i V, genom omplanerad sten. Belägen på krön i skogsmark. Beväxt med tall och björk.	Fornlämning	Högt	1 Bevarande 2 Förundersökning	Högt vetenskapligt värde och medelhögt pedagogiskt värde.
645	6	Röjningsröse	2,5	1	1,2	Sten uppstaplade mot bergssida. stenar 0,2-0,4 m stora. Oskadad. Belägen i sluttning i skog. Övertorvad.	Bevaknings- objekt	Medelhögt	1 Bevarande 2 Förundersökning	Medelhögt vetenskapligt och pedagogiskt värde.
645	7	Röjningsröse	6	1	0,4	Sten uppstaplade mot sluttning med naturliga stenar. Stenar 0,2-0,6 m stora. Lämningen är svåravgränsad mot de naturliga stenarna. Oskadad. Belägen i sluttning i skog. Beväxt med björk och stor gran.	Bevaknings- objekt	Medelhögt	1 Bevarande 2 Förundersökning	Medelhögt vetenskapligt och pedagogiskt värde.
645	8	Röjningsröse	4	3,5	0,6	Sten uppstaplade på mindre impediment. Stenar 0,2-0,5 m stora. Oskadad. Belägen i sänka i skog. Övertorvad.	Bevaknings- objekt	Medelhögt	1 Bevarande 2 Förundersökning	Medelhögt vetenskapligt och pedagogiskt värde.
645	9	Röjningsröse	2	1	0,4	Sten uppstaplade i sluttning, med naturliga stenar. Stenar 0,2-0,5 m stora. Oskadad. Belägen i sluttning i skog. Övertorvad.	Bevaknings- objekt	Medelhögt	1 Bevarande 2 Förundersökning	Medelhögt vetenskapligt och pedagogiskt värde.
645	10	Röjningsröse	2	2	0,2	Sten uppstaplade i kant mellan berg och odlingsyta. Stenar 0,2-0,4 m stora. Oskadad. Belägen i dalgång i skog. Beväxt med ung gran.	Bevaknings- objekt	Medelhögt	1 Bevarande 2 Förundersökning	Medelhögt vetenskapligt och pedagogiskt värde.
646	2	Husgrund historisk	3,5	3	0,5	Husgrund bestående av natursten och jordvall. Ansluter till berg. Saknar spisröse. Oskadad. Belägen i sluttning i skog. Beväxt med grov rönn.	Övrig kultur- historisk lämning	Lågt	Inga, men bevarande önskvärt.	Utredningsresultatet är tillräckligt.
647	3	Röjningsröse	3	2,5	0,7	Sten lagda i ett till tre lager. 0,1-0,8 m stora, på åkerimpediment. Oskadad. Krönläge. Övertorvad.	Övrig kultur- historisk lämning	Lågt – Medelhögt	Området runt lämningen bör utredas i steg 2.	Lämningen kan vara knuten till andra ej kända lämningar i området.
648	11	Husgrund historisk	5,5	4,5	0,8	Husgrund med spisröse. Enbart natursten i grund och röse. Belägen S om bergskant och N om äldre väg. i dalgång i skog. Oskadad. Beväxt med granar och björk.	Fornlämning	Medelhögt	1 Bevarande 2 Förundersökning	Medelhögt vetenskapligt och pedagogiskt värde.
649	5	Hägnad	20	0,6	0,7	Stengärdesgård i ett till tre lager. Stengärdesgård av naturliga stenar som gränsar av en svacka i bergat. Inäghägnad? Oskadad. Belägen i sluttning i skog. Övertorvad.	Övrig kultur- historisk lämning	Lågt	Inga, men bevarande önskvärt.	Utredningsresultatet är tillräckligt.

Bilaga 3 - Besiktigade lämningar

RAÄ-nr	Tidigare typ	Type efter besiktning	Antikvarisk status	Beskrivning	Bevarandevärde	Förslag till fortsatta åtgärder	Motivering
76:2	Stenkammargrav (ev hållkista)	Fornlämnings-liknande bildning	Ej kulturhistorisk lämning	Består troligen av berghäll/hällar som vittrat och lossnat från bergssidan. Belägen i slutning i skog, ej beväxt.	Ingen ur kulturmiljösynpunkt.	Inga.	Ej fornlämning
501:4	Eventuell stensättning	Stensättning	Fornlämning	Belägen i slutning i skog. Bevuxen med ene och tall.	Högt	Undvika vid exploatering. Förundersökning om detta inte är möjligt eller önskvärt.	Rimligt lita på den bedömning som gjordes vid inventeringen 1946, dvs att det rör sig om en fornlämning.
502:1	Ev stensättning, trol röjningssten	Stensättning	Fornlämning	Bra gravläge, mindre bra för odlingssten. Belägen i skog i krönläge. Övertorvad och beväxt med tall.	Högt	Undvika vid exploatering. Förundersökning om detta inte är möjligt eller önskvärt.	Bra läge.
552:1	Lägenhetsbebyggelse	Lägenhetsbebyggelse	Övrig kulturhistorisk lämning	Ödehagen. Husgrund av cement. Källare i del av huset. Belägen i dalgång. Beväxt med sälg.	Visst pedagogiskt värde.	Undvika vid exploatering. Någon slags dokumentationsinsats eller publik insats om detta inte är möjligt eller önskvärt.	Hänsyn bör visas mot Övriga kulturhistoriska lämningar.
579:1	Fornlämningsliknande bildning (älvkvärmsliknande bildningar)	Hällristning	Övrig kulturhistorisk lämning	Människogjorda fördjupningar på fem av sex sidor på lös sten. Belägen på tomtmark i slutning. Ej beväxt.	Högt	Undvika vid exploatering. Då det inte går att avgöra ursprungligt läge bör lämningen kunna flyttas om detta dokumenteras.	Människogjord av oklar ålder.
S&H-id 1042348	Tidigare typ Husgrund, grop, fossil åker	Type efter besiktning Lägenhetsbebyggelse	Antikvarisk status Uppgift om	Beskrivning Den i Skog och historia inprickade ytan utgör ca 2 500 m ² . Nästan hela ytan utgörs idag av exploaterad mark, planerad och använd som upplag för fyllnadsmassor. Inga lämningar kunde återfinnas.	Bevarandevärde Inget	Förslag till fortsatta åtgärder Arkivstudier.	Motivering Arkivstudierna har visat på en god potential i detta material, varför även denna lämning kan ingå i en framtida analys.

Bilaga 4 - Troliga lägen för fornlämningar ej synliga ovan mark

Foton av föreslagna områden för utredning steg 2. För närmare beskrivning av respektive område se kapitel **Troliga lägen för fornlämningar som ej är synliga ovan mark, sid 23.**

Område 1 utgörs av väg och odlingsmark, i norr avgränsas området av ett mindre vattendrag. Foto mot nordost.

Område 2 utgörs av väg och odlingsmark områdets södra del ansluter till platsen för torpen Övre och Nedre Skatebron. Terrängen utgörs av öppen mark och ytan är lättillgänglig. Foto mot nordost.

Område 2 mot sydost.

Område 3 utgörs av väg och hyggesmark, delvis fuktig, Terrängen utgörs av skogs- och hyggesmark och ytan är lättillgänglig. Foto mot nordväst.

Område 4 utgörs av skog/hyggesmark i den sydligaste delen och åkermark i resten. Området är avgränsat gentemot väg E45 med vilstängsel. Passager i detta finns i den sydliga delen, vid Frändefors 645 (röjningsröse). Foto mot norr.

Område 4 mot sydost med vy över åkermark och hållar i anslutning till den samt i söder Frändefors 645.

Område 5 utgörs av hygges- impedimentsmark i anslutning till Frändefors 362. Foto mot nordost.

Område 5 utgörs av hygges- och skogsmark i anslutning till torplämning. Foto mot nordost.

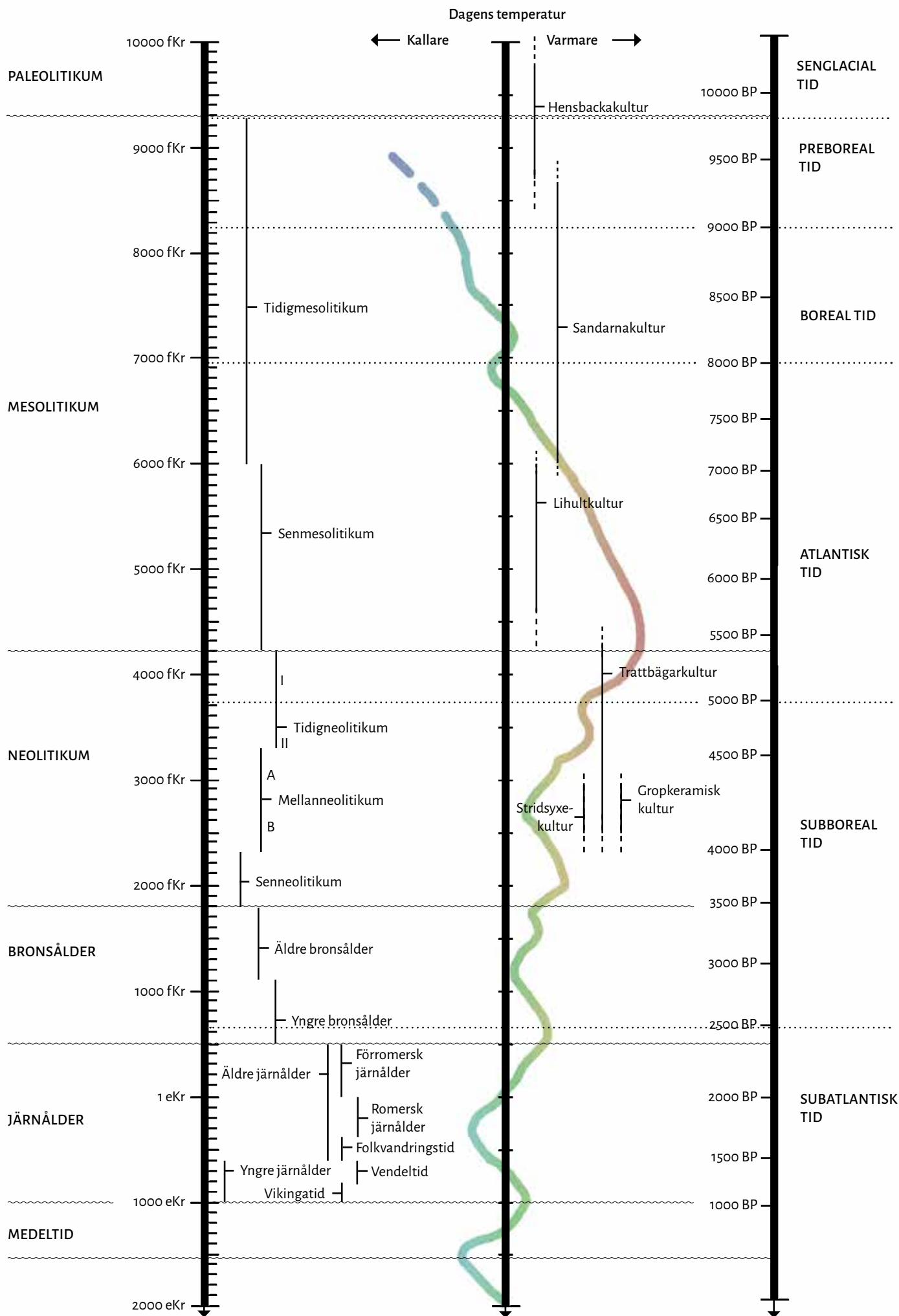
Område 6 utgörs av ett bergsparti i gles skogsmark, angränsande till Frändefors 501. Terrängen utgörs av skogsmark och ytan är medeltillgänglig. Foto mot sydost.

Område 7 följer delvis befintlig körväg och utgörs i övrigt av skogs- och tomtmark. Området har en stor potential att hysa boplatzlämningar från såväl historisk tid som förhistorisk. Foto mot väst.

Område 8 utgörs huvudsakligen av öppen mark, men även någon skog och tomtmark. Området har en stor potential att hysa boplatslämningar från såväl historisk tid som förhistorisk. Foto mot sydväst.

Sammanställd av: Swedberg & Östlund. Källor: Andersson & Ragnesten (red) 2005, Nielsen 1993, Svedhage 1996, Welinder, Pedersen, Widgren (red) 1998 samt OxCal

Väg E45 Vänersborg-Frändefors, Västra Götalands län
Arkeologisk utredning steg 1

Kulturlandskapet har för Trafikverkets räkning utfört en arkeologisk utredning steg 1 inom område för planerad ombyggnad av väg E45 mellan Vänersborg och Frändefors. Den geografiska analysen och fältinventeringen visar att området fram till relativt sent har karaktär av randområde. Lämningarna präglas av lösfunna skafthålsyxor och gravar i form av stensättningar, samt av spår av mer sentida odlingsverksamhet.

www.kulturland.se